

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

КОМИССИЯ ПО ПУБЛИКАЦИИ ИНОСТРАННЫХ ИСТОЧНИКОВ
О ГРУЗИИ

FONTES PEREGRINI AD GEORGIAM PERTINENTES

СВЕДЕНИЯ ХАСАНА РУМЛУ О ГРУЗИИ

Персидский текст с грузинским переводом и введением издал
В. С. ПУТУРИДЗЕ

Примечаниями снабдил *Р. К. КИКНАДЗЕ*

EXCERPTA HISTORIAE HASAN-I RUMLU AD GEORGIAM
PERTINENTIA

Textum persicum cum versione georgica et introductione edidit
V. PUTURIDZE

Commentariis instruxit *R. KIKNADZE*

Издательство „Мецниереба“. Sumptibus Academiae Scientiarum Georgiae
ТБИЛИСИ — 1966 — TBILISIIS

9 [041+3]

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

საქართველოს უმცაობა არსებული უცხოური წყაროების კომისია

K 26609
2

ჰასან რუმდუს ცნობები საქართველოს უმცაობა

სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოსცა
ვლადიმერ ფუთურიძემ
შენიშვნები დაურთო რევაზ კიკნაძემ

წიგნში ქვეყნდება სპარსული ტექსტი და ქართული თარგმანი XVI საუკუნის ცნობილი ისტორიკოსის ჰასან რუმლუს ცნობებისა საქართველოს შესახებ. ირანელი ავტორის ამ ცნობებს დიდი მნიშვნელობა აქვს XV—XVI საუკუნეთა საქართველოს ისტორიის მრავალი საკითხის დასამუშავებლად.

ჰასან რუმლუ დაწვრილებით აღწერს შამ-თამაზ I-ის შემოსევებს საქართველოში. ავტორი მომსწრეა ამ შემოსევებისა და პირადად მიუღია მონაწილეობა ყიზილბაშთა მიერ საქართველოს წინააღმდეგ მოწყობილ ერთ-ერთ ლაშქრობაში. ამდენად, მისი თხზულება საინტერესო ცნობების შემცველ საუკეთესო პირველწყაროს წარმოადგენს ირან-საქართველოს ურთიერთობათა ისტორიის შესასწავლად XVI საუკუნეში.

ნთვარი რედაქცია: ი. აბულაძე, ვლ. ფუთუჩიძე, ს. შაუხჩიშვილი,
გ. წიკიტელი (მთ. რედაქტორი), ს. ჯიძია

სპარსული წყაროების სერიის რედაქტორი
ვ ლ ა დ ი მ ე რ. ფ უ თ უ რ ი ძ ე

ს ა რ ჩ ე ბ ი

1. რედაქციისაგან	6
2. ჰასან რუმლუ და მისი „აჰსან ათ-თავარიხ“-ი	7
3. ჰასან რუმლუ, „აჰსან ათ-თავარიხ“ (ქართული თარგმანი)	13
4. შენიშვნები ქართული თარგმანისათვის	41
5. საძიებლები	67
6. სპარსული ტექსტი	1

1966 წლის 23 აპრილს მოულოდნელად გარდაიცვალა თვალსაჩინო ქართველი მეცნიერი-ირანისტი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის სპარსული ფილოლოგიის განყოფილების გამგე, საქართველოს შესახებ არსებული უცხოური წყაროების კომისიის მთავარი რედაქციის წევრი და სპარსული წყაროების სერიის რედაქტორი ვლადიმერ ფუთურიძე.

აკადემიკოს ივ. ჯავახიშვილისა და პროფესორ ი. მარის რჩევით, ვ. ფუთურიძემ პირველმა ქართველ საბჭოთა მეცნიერთაგან მოჰკიდა ხელი სპარსულენოვანი საისტორიო მწერლობის ძეგლებიდან საქართველოს შესახებ ცნობების ამოკრებას და თარგმნას. მან მრავალი საისტორიო და გეოგრაფიული თხზულება შეისწავლა, გამოსცა იქიდან ამოკრებილი ცნობები შესაბამისი ქართული თარგმანითა და შენიშვნებით და არა ერთი საყურადღებო ფაქტი თუ მოსაზრება შესძინა ქართულ ისტორიოგრაფიას.

დღესდღეობით ვ. ფუთურიძის მდიდარი სამეცნიერო მემკვიდრეობის მხოლოდ ნაწილია გამოქვეყნებული. კერძოდ, განსვენებულ მეცნიერს არ დასცალდა საბოლოოდ გაემზადებინა დასაბეჭდად წინამდებარე ნაშრომი — „ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ“. მან ვერ მოასწრო ქართული თარგმანის კომენტარის შედგენა. ამის გამო საჭიროდ იქნა მიჩნეული, რომ წიგნს დართოდა შენიშვნები, შედგენილი რ. კიკნაძის მიერ.

რედაქციას განზრახული აქვს მომდევნო წლებში გამოსცეს ვლადიმერ ფუთურიძის სხვა არქეოგრაფიული ნაშრომებიც.

შუა საუკუნეთა სპარსულენოვან წყაროებში უხვი მასალა მოიპოვება როგორც მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ქვეყნების, ისე საბჭოთა კავშირის ხალხთა ისტორიისათვის. განსაკუთრებით ღირებულია ეს წყაროები ამიერკავკასიის ქვეყნების, მათ შორის საქართველოს, სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკური ისტორიის საკითხების შესასწავლად.

XVI—XVII საუკუნეებში საქართველო ირანსა და ოსმალეთს შორის ბრძოლის ასპარეზად იყო გადაქცეული. ამიტომ აღებული ხანის აღმოსავლური წყაროები შეიცავენ დეტალურ ცნობებს ჩვენი ქვეყნის ისტორიისთვისაც. სეფიანთა დინასტიის ბატონობის ხანაში შეიქმნა მრავალი საისტორიო ნაწარმოები, რომელთა ავტორები მეტწილად თანდამხდურნი არიან აღწერილი ამშებმისა. საკმარისია დავასახელოთ XVI ს-ში შედგენილი თხზულებები: ანონიმური „თარიხ-ე შაჰ ისმაილ-ე სეფევი“, ხონდემირის „ჰაბიბ ას-სიჰარ“, იაჰია ყაზვინის „ლობ ათ-თავარიზ“, ხორშაჰ იბნ ყობად ალ-ჰოსეინის „თარიხ-ე ილჩი-ე ნეჰამ-შაჰ“, ყადი აჰმედ ყაფარის „ნოსახ-ე ჯაჰან-არა“, ბუდაყ ყაზვინის „ჯავაჰერ ალ-ახბარ“, ჰასან რუმლუს „აჰსან ათ-თავარიზ“, შერეფ-ხან ბითლისის „შერეფ-ნამე“ და ბევრი სხვა, რომელთაგან ზოგიერთი ჯერ გამოცემულიც არ არის და ხელნაწერებიც საკმაოდ იშვიათია. ბუნებრივია, რომ ასეთ პირობებში, ზემოთ დასახელებული სპარსული წყაროები არც საქართველოს ისტორიის თვალსაზრისით არის სათანადოდ შესწავლილი.

სეფიანთა ხანის ისტორიკოსთა შორის თვალსაჩინო ადგილი უჭირავს ჰასან-ბეგ რუმლუს, რომლის საისტორიო ნაწარმოები „აჰსან ათ-თავარიზ“ („უმშვენიერესი ისტორიათაგანი“) საუკეთესო პირველწყაროს წარმოადგენს XVI ს. ირანისა და მეზობელი ქვეყნების ისტორიისათვის.

მართალია, ჰასან რუმლუს ბიოგრაფიას ვერ წარმოვიდგენთ. სათანადო სისრულით მასალის სიმცირის გამო, მაგრამ ზოვად ხა-

ზებში მაინც შეიძლება მოვხაზოთ მისი ცხოვრების გზა. ამის საშუალებას თვით ჰასან-ბეგი გვაძლევს იმ ავტობიოგრაფიული ცნობებით, თავის ნაშრომში რომ აქვს აქა-იქ მიმობნეული.

ჰასან-ბეგ რუმლუ დაიბადა ქალაქ ყუმში ჰიჯრის 938 (1531/2) წელს¹. დასახელებული წლის ამბებში მას ნათქვამი აქვს: „ამ წიგნის ავტორი ჰასან რუმლუ ამ წელს დაიბადა ქალაქ ყუმში“. მაშა ჰასანს ადრე დაუყარაგავს. ეს იქიდან ჩანს, რომ 5 წლის ჰასანი დედამ წაიყვანა უფლისწულ ბაჰრამ-მირზას შესახვედრად ქალაქ ყაზვინში. ჰასანი შვილიშვილი იყო ამირ-სულთან რუმლუსი, რომელიც დაწინაურებული ყოფილა სეფიანი შაჰების ისმაილ I-ისა და თაჰმასპ I-ის კარზე.

როგორც მაღალი ფეოდალური წრის წარმომადგენელი, ჰასან-ბეგი ახალგაზრდობიდანვე ახლოს იდგა შაჰის კართან და აღზრდა-განათლებაც შესაფერისი უნდა მიეღო. ათი წლისაგან უკვე ახლდა შაჰ-თაჰმასპ I-ის დიზფულის ლაშქრობაში და, როგორც თვითონ შენიშნავს, ამ დროიდან დაწყებული თან დაჰყვებოდა შაჰს ყველა ომში და საკუთარი თვალთ უნახავს უმეტესი ნაწილი მის მიერ აღწერილი ამბებისა. ჰიჯრის 953 (1546/7) წელს ჰასან რუმლუს მონაწილეობა მიუღია ერთ ბრძოლაში, რომელიც საქართველოში მოხდა. ვარძიის დარბევა და ვარძიის ტაძრის შიგნითა მოწყობილობის აღწერა მას ისე დაწვრილებით აქვს მოთხრობილი, რომ უთუოდ თვითმხილველია ამ ამბებისა.

ჰასან-ბეგის გარდაცვალების თარიღი უცნობია. უკანასკნელი წელი, რომლის ამბებიც მას აღწერილი აქვს, ჰიჯრის 985 (1577/8) წელია. ეს წელი ითვლება აგრეთვე თხზულების დამთავრების თარიღად, თუმცა კი უდიდესი ნაწილი თავისი ნაშრომისა ავტორს უფრო ადრე, 980 (1572/3) წელს დაუწერია.

ჰასან რუმლუს თორმეტტომიანი² საისტორიო თხზულება „აჰსან ათ-თავარიზ“ მსოფლიო ისტორიის ტიპის ნაწარმოებია. ჩვენამდე მოაღწია ამ ნაშრომის მხოლოდ ორმა უკანასკნელმა ტომმა. პირველი ათი ტომი ჯერჯერობით არ არის აღმოჩენილი, მაგრამ ისინი აქა-იქ იხსენიება გადარჩენილ ტომებში. „აჰსან ათ-

¹ „აჰსან ათ-თავარიზ“-ის ლენინგრადულ ხელნაწერში, რომლითაც ჩვენ ვსარგებლობთ, 937 (1530/1) წელია აღნიშნული, მაგრამ, როგორც ჩანს, ყველა სხვა ნუსხეში 938 წელი ყოფილა, რადგან სედონის გამოცემაში¹ და სამეცნიერო ლიტერატურაშიც ეს თარიღია მიღებული.

² ლენინგრადულ ხელნაწერსა და დორნის კატალოგში ათი ტომი იხსენიება და, შესაბამისად, ბოლო ნაწილებს IX და X ტომები ეწოდება. ჩვენ, მართალია. ამ ხელნაწერით ვსარგებლობთ, მაგრამ იძულებული ვართ ანგარიში გავუწიოთ სამეცნიერო ლიტერატურაში მიღებულ შეხედულებას და რაიმე გაუგებრობის თავიდან ასაცილებლად თორმეტტომიანად მივიჩნიოთ ჰასან რუმლუს თხზულება.

თავარიხ“-ის XI ტომში მოთხრობილია ამბები, დაწყებული 1404/5 წლიდან 1493/4 წლამდე (პიჯრის 807—899 წწ.). XII ტომში შეიცავს პირველ სეფიან ხელმწიფეთა — შაჰ-ისმაილ I-ის, შაჰ-თაჰმასბ I-ის და შაჰ-ისმაილ II-ის მეფობისა და შაჰ-ხოდაბან-დას ტახტზე ასვლის აღწერას. ეს ტომი იწყება პიჯრის 900 (1494/5) წლით და მთავრდება, როგორც ვთქვით, პიჯრის 985 (1577/8) წლით. ირანის შაჰების გარდა, ამავე ტომებში მოთავსებულია ასევე დაწვრილებით მოთხრობილი ისტორია ოსმალეთის სულთნებისა, ჯალათაის ხანებისა და ოზბეგთა ხანებისა.

თავისი თხზულების ერთ-ერთ უმთავრეს წყაროდ ჰასან რუმლუს საკუთარი დაკვირვებები გამოუყენებია. იმ ამბების აღწერას, რომელთაც პირადად არ დასწრებია, როგორც თვითონვე აღნიშნავს, ავტორი სხვა სანდო პირთა ნაამბობის მიხედვით იძლევა. გარდა ამისა, მას ლიტერატურული წყაროებითაც უსარგებლია. კერძოდ, ჩ. სედონმა გამოარკვია, რომ ჰასან რუმლუს გამოყენებული აქვს მოულანა იღრის ბითლისის „ჰაშთ ბეჰეშთ“ („რვა სამოთხე“), დ. როსის მიერ გამოქვეყნებული ერთი უცნობი ავტორის საისტორიო ნაწარმოები და ყადი აჰმედ ყათარის „ნოსახ-ე ჯაჰან-არა“ („ქვეყნის შემამკობელი ნუსხები“). ამ თხზულებებიდან ამოკრებილი ცნობების შეწამება ცხადყოფს, რომ ჰასან რუმლუს ხელთ ჰქონია ეს შრომები და ზოგიერთი ადგილი იქიდან გადმოუტანია თავის ისტორიაში. რაც შეეხება „აჰსან ათ-თავარიხ“-ის პირველ ათ ტომს, ისინი, რა თქმა უნდა, წარმოადგენდნენ წინარე ხანის სხვადასხვა ავტორთა თხზულებების მიხედვით შედგენილ კომპილაციას. მათ შორის თვალსაჩინო ადგილი მირხონდისა და ხონდემირის ნაშრომებს უნდა ეჭიროს.

„აჰსან ათ-თავარიხ“-ი მატანეა. თხრობა აქ წლების მიხედვით არის დალაგებული. ჰასან-ბეგს მოთხრობის შემდეგი წესი აქვს დაცული ჩვენამდე მოღწეული ორივე ტომის სიგარძეზე: წლის აღნიშვნის შემდეგ ის იწყებს დაწვრილებით თხრობას იმ მთავარი ამბებისას, რომლებიც ამ წელს მოხდა. ზოგჯერ ასეთ მოთხრობას ხელნაწერის ორი-სამი გვერდი უკავია. შემდეგ გამოყოფილია პატარა ნაწილი, რომელსაც „სხვადასხვა ამბები“ აქვს სათაურად. აქ ჰასან-ბეგს უფრო წვრილი შემთხვევები აქვს მოკლედ გადმოცემული. ბოლოს მოთავსებულია ნეკროლოგების განყოფილება, რომელშიც დახასიათებული არიან აღნიშნულ წელს გარდაცვლილი გამოჩენილი პირები (პოლიტიკური და სამხედრო მოღვაწეები; მწერლები, პოეტები, მხატვრები, სასულიერო პირები და სხვ.). აღსანიშნავია, რომ ეს განყოფილება ყოველთვის შესამჩნევად იზრდება დიდი შიმშილობისა და უამიანობის წლებში.

ენა, სტილი ჰასანისა შედარებით უფრო სადაა, ვიდრე, ვთქვათ, ნადირ-შაჰის ისტორიკოსის მირზა მეჰდი-ხანისა. თხრობა, ამბის გადმოცემა ჰასანმა მარტივად და ლაკონურად იცის, მაგრამ როცა მიუვალ ციხეს, უძლეველ ლაშქარს ან ხელმწიფის მაღალ თვისებებს აღწერს, ის ვერ ღალატობს თავისი დროის ირანელი სტილისტების წესს და ცდილობს მაღალი და ფერადოვანი ენით ილაპარაკოს. ყურანიდან ამოღებული ციტატები, რასაკვირველია, საკმარისად აქვს მოტანილი ჩვენს ავტორს, მაგრამ განსაკუთრებულ მონდომებას იჩენს იგი ყოველ ცოტად თუ ბევრად შესაფერის შემთხვევაში ლექსების ჩართვით ტექსტის გალამაზებაში. ეს ლექსები მეტწილად ჰასანისავე საკუთარი ნაწარმოები უნდა იყოს და იშვიათად თუ იძლევა რაიმე ახალს; შინაარსით ისინი უფრო განმეორებაა პროზით ნათქვამისა.

ცნობები ამიერკავკასიის ქვეყნების შესახებ ჰასან რუმლუს ამ მხარეში სეფიანი შაჰების ლაშქრობებთან დაკავშირებით მოეპოვება. XVI საუკუნეში ირანსა და ოსმალეთს შორის სასტიკი ბრძოლა წარმოებდა ამიერკავკასიაში (და, მაშასადამე, საქართველოშიც) ფეხის მოკიდებისა და გამაგრებისათვის. მაგრამ ჩვენი ქვეყანაც მდგრად იცავდა თავს და იბრძოდა ეროვნული თვითმყოფობისა და დამოუკიდებლობის შენარჩუნებისათვის. ამ ბრძოლის მრავალი მომენტი აქვს მოცემული თავის შრომაში ჰასან რუმლუს და ზოგიერთი ისეთი ცნობაც მოეპოვება, როგორც ვერ ვხვდებით სხვა წყაროებში. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია შაჰ-თაჰმასბის საქართველოში შემოსევათა აღწერა, რადგანაც ჰასანი, როგორც დავინახეთ, ამ ამბების თვითმხილველი ყოფილა.

ჰასან რუმლუს „ასან ათ-თავარი“-ის სულ ათიოდე ხელნაწერია ცნობილი დღეისათვის³. როგორც ჩანს, ის არასოდეს ყოფილა ძალიან გავრცელებული. ამ საყურადღებო ნაშრომის ორი ხელნაწერი დაცულია ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა განყოფილებაში. მათგან ერთი ხელნაწერი, რომელიც დორნის მიერ არის აღწერილი (დორნის კატალოგი, № 287), თხზულების ორ უკანასკნელ ტომს შეიცავს, ხოლო მეორე ხელნაწერი — მხოლოდ ბოლო ტომს (იხ. *Mélanges asiatiques*, III, SPb., 1859, გვ. 731).

ჰასან რუმლუს თხზულება უკანასკნელ დრომდე არ ყოფილა სრულად გამოყენებული ქართულ ისტორიოგრაფიაში, თუმცა კი მისი ცნობების ერთი ნაწილი შემოვიდა სამეცნიერო ბრუნვაში

³ C. A. Storey, *Persian literature. A bio-bibliographical survey*, Sect. II, tasc. 2, London, 1936, გვ. 307.

ისქანდერ მუნშისა და ფარსადან გორგიჯანიძის მეშვეობით (როგორც ცნობილია, ფარსადანი სარგებლობდა ისქანდერ მუნშის თხზულებით, ხოლო ეს უკანასკნელი XVI ს. ამბების თხრობაში „აჰსან ათ-თავარის“-ს ემყარება). საქართველოს შესახებ ჰასან რუმლუს ცნობების სპარსული ტექსტისა და ქართული თარგმანის გამოქვეყნება, ვფიქრობთ, საშუალებას მისცემს სპეციალისტებს უფრო ღრმად შეისწავლონ XV—XVI საუკუნეთა საქართველოს ისტორიისა და ირან-საქართველოს ურთიერთობათა ისტორიის მრავალი საყურადღებო საკითხი.

* * *

1858 წელს აკად. ბ. დორნმა გამოაქვეყნა ჰასან რუმლუს შრომიდან ადგილები, რომლებიც კასპიის ზღვის მიმდგომ ქვეყნებს — გილანს, მაზანდარანსა და თალიშის მხარეს შეეხება¹. 1931 და 1934 წლებში ჩ. სედონმა ბაროდაში (ინდოეთი) გამოსცა „აჰსან ათ-თავარის“-ის ბოლო, XII ტომის სპარსული ტექსტი და შემოკლებული ინგლისური თარგმანი შენიშვნებით².

წინამდებარე გამოცემისათვის სპარსული ტექსტი გადმოვწერეთ ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკის იმ ხელნაწერიდან, რომელიც თხზულების ორ უკანასკნელ ტომს შეიცავს (დორნის კატალოგი, № 287). ჩვენი ტექსტის ჩ. სედონის გამოცემასთან შედარებამ ცხადყო, რომ ჩ. სედონის მიერ გამოყენებული ნუსხები და ლენინგრადული ხელნაწერი სხვადასხვა რედაქციებიდან მომდინარეობენ და მათ შორის ზოგჯერ სხვაობასაც აქვს ადგილი. ჩვენ რიგ შემთხვევებში თუმცა გავითვალისწინეთ სედონისეული ტექსტის წაკითხვები, მაგრამ სპარსული ტექსტისათვის ვარჩინტების დართვა ვერ მოხერხდა.

სპარსული ტექსტის თარგმანის დროს ჩვენ ვცდილობდით თანამედროვე ქართული ენის ნორმების შესაბამისად გაგვემართა ქართული ტექსტი, მაგრამ ამავე დროს ორიგინალსაც არ დავცი-

¹ B. Dorn, Muhammedanische Quellen zur Geschichte der südlichen Küstenländer des Kaspischen Meers, Theil IV, SPb, 1858, 33-375—431.

² A chronicle of the early Safawis being the Ahsan'u't-tawarikh of Hasan-i Rumlu, edited by C. N. Soddon, „Gaekwad's Oriental Series“, № LVII, (Persian text), № LXIX (English translation), Baroda, 1931, 1934.

ლებოდით. იმისათვის, რომ მკითხველს საშუალება ჰქონოდა გაეცნოს პასან რუმლუს სტილს, რიგი შემთხვევებში სიტყვასიტყვით ვთარგმნეთ ავტორის მიერ ხმარებული ხატოვანი თუ მეტაფორული გამოთქმები. თხრობაში ჩართული ლექსები მცირე გამონაკლისის ფარდა, გამოვტოვეთ, რადგან მათ მეტწილად კავშირი არა აქვთ გადმოცემული ამბების შინაარსთან.

ჰასან რუმლო

აჰსან ათ-თავარის

ქართული თარგმანი

თხრობა რვაას ჩვიდმეტ (1414/5) წელს მომხდარი
ამბების შესახებ

ყარა-იუსუფ თურქმანის ომი შირვანის ვალი სულთან
იბრაჰიმთან

იმ დროს, როცა აჰმედ ჯალაირი¹ თავრიზზე იყო წასული, შეიხ იბრაჰიმი² შირვანს განაგებდა. [მას] დახმარება სთხოვა [აჰმედმა]. ამიტომ შეიხ იბრაჰიმმა თავისი შვილი გოუჰარ-შაჰი³ დიდი ჯარით გაგზავნა სულთნის დასახმარებლად. შირვანელები ბრძოლის დღეს [აჰმედის] ბანაკის მახლობლად ჩამოხდნენ. ამ დროს თურქმანთა ჯარის ერთი რაზმი, რომელიც საომრად იყო გამოსული, თავს დაესხა მათ. გოუჰარ-შაჰი დაიჭირეს და ყარა იუსუფს⁴ მიგვარეს.

როცა ამ ამბავმა შირვანს მიაღწია, შეიხ იბრაჰიმმა თურქმანთა ხელმწიფის კარზე მოციქულები გაგზავნა მრავალი საჩუქრით და თავისი შვილის დანაშაულის პატიება ითხოვა. ყარა-იუსუფმა თქვა: „შირვანი აზერბაიჯანის მეზობლადაა, შეიხ იბრაჰიმს კი ბაღდადის ჰაქიმთან⁵ აქვს მეგობრობა და კავშირი და თავრიზის ვალის⁶ ებრძვისო“. ბოლოს, რადგანაც დიდად მოწყალე იყო, აპატია მას (გოუჰარ-შაჰს) დანაშაული და მრავალი ქონებით [დასაჩუქრებელი] შირვანის ჰაქიმთან გაგზავნა. რამდენიმე ხნის შემდეგ შეიხ იბრაჰიმმა თავის შვილს გოუჰარ-შაჰს სიკვდილის შარბათი შეასვა იმის გამო, რომ ის (გოუჰარ-შაჰი) ყარა-იუსუფის მომხრეებს ეკუთვნოდა⁷. [მერე] შეაგროვა დიდი და მრავალრიცხოვანი ჯარი, შეუერთდა საქართველოს მეფე კონსტანტინეს⁸ და შაჰის ჰაქიმის შაჰს ედ-დინ ალის შვილებს⁹ და ყარა-იუსუფის წინააღმდეგ საომრად გაემართა. იქიდან კიდევ ყარა-იუსუფი მრავალრიცხოვანი და ძლევამოსილი ლაშქრით შამბ-ე ყაზანისკენ¹⁰ წამოვიდა. ამირ ყარამანი ერთი ჯგუფი ბუმბერაზებით, რომელნიც თავისი ცეცხლის-

მტრქვეველი და მთის გამხვრეტი ისრის წვერებით ტყუპების ზო-
დიაქოს ქამარს ცის გუმბათზე აკერებდნენ და სიცოცხლის წამრ-
თმევი შუბების წვერებით მთვარეს სახიდან ლაქებს აცლიდნენ,
[და] რომელთა ცხენების [მიერ აღენილი] მტვერი ღრუბელივით
დიდი იყო, [მათი ნასროლი] ისრები წვიმისებრი, ხოლო ხმლების
[კრიალი] ელვა-ქუხილის [მსგავსი], ამირახორებთან ერთად, რო-
მელნიც მის ხალხს ეკუთვნოდნენ, წინამავლად წავიდა. ყარა-იუ-
სუფმა ბაბა ჰაჯი-ბეგ ქავერდი¹¹ არდებილის მცველად დააყენა.

შეიხ იბრაჰიმი მტკვრის ნაპირას დაბანაკდა. გარშემო ხანდაკი
იყო ამოჭრილი. ყარა-იუსუფის ჯარი ქარივით სწრაფად გადავიდა
წყალზე და მტერს შეუტია. ამირ ყარამანი და ამირ ბასთამი ძლე-
ვამოსილად შეიჭრნენ მტრის კარვებში. შირვანელებმა ბრძოლა
დაიწყეს. ბუმბერაზების ყივინა, ღაზიების ლოცვა-დიდება და შირ-
ვანელთა და ქართველთა ორიალი ცას აყრუებდა, საომარ ქოსთა
და სტვირთა ხმა მთებს აზანზარებდა, აფორიაქებდა და შიშის
ზარს სცენდა.

სულთან იბრაჰიმმა რომ ყარა-იუსუფის ლაშქარი ნახა, თავისი
მოუფთქრებელი საქციელი ინანა, რადგან [თურქმანთა] ძლევამო-
სილი, უამრავი ჯარისაგან ზღვა დუღდა და მამაცი მეთომრების
ცხენთა ჭიხვინისაგან ჰაერი [სავსე იყო] გრიალითა და ხმაურით.

კონსტანტინე სახელისა და დიდების მოსახვეჭად ბრძოლის
ველზე გამოვიდა თავისი საზიზღარი ხალხით. თავდადებული
ბრძოლა იწყეს და წინააღმდეგობის სარტყელი ველზე შემოიკრეს...

შირვანელებმა და ქართველებმა ყარა-იუსუფ თურქმანის ლომ-
აღმიანი [ლაშქრის] შიშით მელიებივით ზურგი აქციეს და სხვა-
დასხვა მზარეს გაიფანტნენ. მრავალი ქონება და ძვირფასი ნივთი
დასტოვეს, ასე რომ ბრძოლის ველი სავსე იყო ტანისამოსით,
ვერცხლის ჭურჭლითა და კარვებით.

ყარა-იუსუფის ჯარი ქართველებს სწრაფად გარს შემოერტყა
და მჭრელი მახვილისა და სიცოცხლის წამრთმევი შუბების ცემით
მრავალი ცუდმორწმუნე დაღუპვის მიწაზე დასცეს. კონსტანტი-
ნე ტყვედ ჩაიგდეს. სულთან იბრაჰიმი ხანდაკში ჩავარდა და ხე-
ლი მოიტეხა. ამ დროს ერთი თურქმანი წაადგა თავზე და ხელის
ტკივილით შეჭირვებული [იბრაჰიმი] დანებდა მას. იმ კაცმა ხელ-
მანდილი¹² მოაბა კისერზე მას და ყარა-იუსუფთან მიიყვანა. [სულ-
თან იბრაჰიმის] სახელოვანი შვილებიდან და კეთილშობილი ამი-
რებიდან ტყვედ იქნენ წაყვანილი: ყაზანფარი, ასადულაპი, ხა-
ლილულაპი, მანუჩაპრი, აბრ არ-რაჰმანი, ნასრულაპი, ჰაშემი, ფაი-
დარის ყაზი და ამირ ჰუშანგი¹³. რაკი შირვანელები სუსტად იბრ-
ძოდნენ, ყარა-იუსუფმა მათ არა ავნო რა, ხოლო დატყვევებული

ქართველები დახოცეს. კონსტანტინეს ფირ-ბუდაყმა¹⁴ თავისი ხელით მოკვება თავი¹⁵. სულთან იბრაჰიმს ბოროკილები გაუყარეს და თავრიზში წაიყვანეს.

ერთხელ სულთან იბრაჰიმი ხელის ტკივილს უჩიოდა. ამირ ყარამ, რომელიც ფირ-ბუდაყის ათაბეგი იყო და ამირ სულთან იბრაჰიმს უვლიდა, [მისი ამბავი ყარა-იუსუფს] მოახსენა. ყარა-იუსუფმა დაიბარა ის. შირვანის ვალი თურქმანთა ხელმწიფეს ეახლა. მოხდენილი ახალგაზრდები და მორთულ-მოკაზმული ლამაზმანები ბრძანების თანახმად, მას თასს აწოდებდნენ. სულთან იბრაჰიმმა უშიშრად იმდენი სასიამოვნო სიტყვა უთხრა ყარა-იუსუფს, რომ მას შეუყვარდა. ამ დროს ახი ყასაბმა თქვა: „ჩვენ თავმდები ვართ, რომ შექვსარულებთ [იმას], რაც ამირ სულთან იბრაჰიმმა მისი უდიდებულესობისაგან მიიღო [ვალდებულებადო]“. ყარა-იუსუფმა შეიწყნარა ახი ყასაბის სიტყვა და ბოლოს, თავის კეთილშობილი და შემბრალებელი ხასიათის გამო, მისი (სულთან იბრაჰიმის) არმოსაწონი მოქმედება ისე ჩათვალა, ვითომც არ მომხდარიყოს, ფეხზე ბორკილი შეხსნა და გვერდით მოისვა. სულთან იბრაჰიმმა თავს იღვა ათას ორასი ერაყული თუმნის შეტანა სამეფო ხაზინაში¹⁶. იმ ზამთარს ყარა-იუსუფს ემსახურებოდა, გაზაფხულზე შირვანში წავიდა.

თხრობა რვას ოთხმოცდართი (1476/7) წლის ამბებისა

სხვადასხვა ამბები

ამ წელს პასან ფადიშაჰმა¹⁷ საქართველოზე გაილაშქრა და სეიდები და შეიხები, ვინც სოიურალის მფლობელი იყო, ყველა თან იახლა, მან დაიპყრო საქართველო, მრავალი ტყვე წამოიყვანა და სეიდებსა და შეიხებს ყველას წილი არგუნა¹⁸.

რვას ოთხმოცდარვა (1483) წლის ამბები

იაცუბ ფადიშაჰის გალაშქრება საქართველოზე

ამ წელს იაცუბ ფადიშაჰი¹⁹ ურიცხვი ჯარით საქართველოსკენ გაემართა. მარხვის თვეს²⁰ ისლამის ჯარი საზიზლარ ურწმუნოთა ქვეყანაში მივიდა, ახალციხის სიმაგრის მიდამოებში დადგა და იმ ქვეყნის ციხეს გარს შემოერტყა.

ძლევა მოსილმა მეომრებმა იმ ციხის ერთი კოშკი ხაზინის ცემით დაანგრეს, ურწმუნოებმა დაუყოვნებლივ გააძაგრეს ის კოშკი რკინის იარაღით. ამ დროს ციხის ამბარში ცეცხლი გაჩნდა

და სიმაგრის უმეტესი ნაწილი დაიწვა. მამაცმა და გულადმა, თურქმანებმა მხნეობის ფარი თავზე წამოიფარეს და ციხეზე იერიში მიიტანეს. მათ კიბე მიაღდგეს ციხის კოშკს და ზედ ავიდნენ. ამის მხილველი ურწმუნოანი შეძრწუნდნენ და დაიბნენ. ისინი დიდი გაქირვებით ნარიყალაში გადაცვიდნენ და ძირს ჩამოვიდნენ. ვინც მუსლიმანი გახდა, ის უვნებელი გადარჩა, ხოლო ვინც არ მიიღო ჭეშმარიტი სარწმუნოება, ის არყოფნის გზით გაეჩქარა (მოიკლა)²¹. უავგუსტოესი დროშები აწყურის ციხისაკენ²² გაემართნენ. მაშინ ყვარყვარეს დედამ, რომელიც იმ ციხე-სიმაგრეში იყო, ერთი მღვდელი გამოგზავნა იაყუბ ფადიშაჰთან და უვნებლობა ითხოვა. ხელმწიფემ აღარ დასაჯა ისინი, ციხის ქონება კი აიღო. იმ ციხეში მათ დიდძალი განძეული ჩაუვარდათ ხელში²³.

ყვარყვარემ თავისი შვილი გაგზავნა თხოვნით იაყუბ ფადიშაჰის კარზე და ამირების მეშვეობით მისი უდიდებულესობის ნოხის კოცნით გაბედნიერდა. დაალაგა რა ხელმწიფის წინაშე ძღვნად მოტანილი საჩუქრები, მან მოახსენა [იაყუბს]: თუ ხელმწიფე ინებებს თავის ქვეყანაში დაბრუნებას, დაპირებული გადასახადის გარდა კიდევ შევიტან [თქვენს] ბედნიერ ხაზინაში ხუთას თუმანს „ნალის ფასადო“²⁴. იაყუბ ფადიშაჰმა მიუაღერსა მას, ძვირფასი ტანისამოსითა და ქარივით სწრაფი ცხენების ბოძებით გააბედნიერა და გაუშვა. იაყუბ ფადიშაჰი თავრიზისაკენ გაბრუნდა. ეს ლაშქრობა ორმოც დღეს გაგრძელდა²⁵.

რვაას ოთხმოცდაცამეტი (1487/8) წლის ამბები

სულთან ჰეიდარ სეფევის გალაშქრება შირვანისაკენ და მისი უდიდებულესობის მოწამებრივი სიკვდილი სიკვდილ-სიცოცხლის განმგებლის განგებით

ამ წელს სულთან ჰეიდარ სეფევიმ²⁶ შირვანის მხარეს გაილაშქრა. ამის მიზეზი ის იყო, რომ სუფი ხალილი, რომელიც საქართველოზე სალაშქროდ იყო წასული, დამარცხდა, დაჰყარა კარვები და შირვანისკენ წავიდა. როცა ამ ამბავმა იაყუბ ფადიშაჰამდე მიაღწია, მან შიკრიკები გაუგზავნა მის უდიდებულესობას და სთხოვა დახმარებოდა სუფი ხალილს. ამიტომ სულთან ჰეიდარი ურიცხვი ჯარით იმ მხარეს გაემართა და სუფი ხალილის ბანაკის მახლობლად ბრძანა ჩამოხდომა. სუფი ხალილი შიშმა მოიცვა და მასთან შეხვედრა მიზანშეწონილად არ სცნო. ამის გამო მისი უდიდებულესობა შირვანისკენ წავიდა, მდინარე მტკვრის ნაპირს მიაღწა და იქ დაბანაკდა. დაახლოებით ორ თვეს ინება იქ ყოფნა²⁷.

ცხრაას ექვს (1500/1) წელს მომხდარი ამბები

ალექსანდრეს საღარი ხაყანის ომი შირვანის ხელმწიფესთან

როცა ალექსანდრეს²⁸ საღარმა ხაყანმა²⁹ ერზინჯანში ინება დადგომა, მურიდებისა და სუფიების შვიდი ათასი კაცი უსთაჯლუს, შამლუს, რუმლუს, თაქალუს, ძულ-ყადარის, ავშარის, ყაჯარის, ვარსაყის ტომებისა და ყარაჩადლის სუფიებისა³⁰, მათ შორის მოჰამედ-ბეგი ორასი სახლიაკითა და ხელქვეითით, აგრეთვე აბედინ-ბეგ შამლუ სამასი კაცით — ქვეყნის საფარველის (შაჰის) კარზე შეიკრიბა. ალექსანდრეს საღარმა ხაყანმა ზოგიერთი დიდებული მოიხმომ და უბრძანა ერთმანეთში მოეთათბირათ, რომელ მხარეს უფრო შესაფერისი იქნება, რომ გავემართოთ. ზოგმა თქვა, საჭიროა ერზინჯანში გავატაროთ ზამთარი, რათა დანარჩენი სუფიები და მურიდები თანდათანობით შემოგვიერთდნენო. ზოგმა კი მოახსენა [ისმაილს]. ყვარყვარეს საქართველოს ურწმუნოებაზე გავილაშქროთო. სხვა ჯგუფმა კიდევ ჩოხურ-საადი³¹ სცნო შესაფერისად.

როცა ეს მოახსენეს [ისმაილს], მისმა უდიდებულესობამ გადასწყვიტა, მეც ამ ღამით ვიმკითხავებ წიგნით და რასაც უცოდველი იმამები — ღვთის კურთხევა იყოს მათზე — ბრძანებენ, ჩვენც მას შევესარულებთო. მეორე დღეს მოიწვია ამირები სამეფო ტახტის საფეხურებთან და ბრძანა, გუშინ უცოდველი იმამების შემწეობით—ალაჰი გაუმარჯვებს მათ ყველას—ჩვენთვის გამორკვეული და დადგენილ იქნა, რომ დროშების შირვანისაკენ მიმართვა სწორი, კეთილი და კეთილდღეობასა და სიმართლესთან დაკავშირებული იქნებაო. ამიტომ სადავეები შირვანისაკენ მიმართეს. როცა ბასიანს მიაღწიეს, მიზანშეწონილი მოქმედებისათვის საჭირო შეიქნა, რომ ხოლეფა-ბეგი საქართველოსაკენ გაეგზავნათ. ბრძანების თანახმად ხოლეფა-ბეგმა მამაკების რაზმით საქართველოზე გაილაშქრა, უზომო ნადავლი აიღო და უავგუსტოს ურდოში დაბრუნდა. ალექსანდრეს საღარმა ხაყანმა იმ დროს ილიას-ბეგ ეილუდ ოღლი გაგზავნა როსთემის მსგავსი სუფიების რაზმით მენტეშის³² ციხის დასაპყრობად. ამირა ილიასი უშიშარი ჯარით გაემართა საძირკველად ცის სფეროს მქონე იმ ციხისაკენ. მენტეშმა ის ციხე ერთ თავის მისანდო პირს გადასცა და თვითონ კი გაიქცა. ძღვევამოსილმა ჯარმა იმ მიუვალ ციხეს ალყა შემოარტყა. მენტეშის ხალხი, შეძრწუნებული [ციხიდან გამოვიდა და] ხმლით და სუდარით ხელში ლაშქრის მწყობრთა მღუფი იმ ამირას ბანაკში წავიდა სასწრაფოდ.

ალექსანდრეს სადარი ხაყანის ზამთრად დაბანაკება ნახჭევანს.
და დივ-სულთანის გალაშქრება საქართველოზე

ამ წელს ბრძოლა მოხდა ყვარყვარესა და მანუჩარს შორის საქართველოში³³. ყვარყვარე გაიქცა და თავრიზში გაბედნიერდა ხელმწიფესთან ხლებით. მან მოახსენა [ხელმწიფეს] საქართველოს მდგომარეობისა და [იქ] ურჩთა მძლავრობის შესახებ. დიდებულმა მზემ (შაჰმა) წყალობის სხივები მოჰფინა მანუჩარს და ბრძანება გასცა, რომ დივ-სულთან რუმლუ, ჩარქინ ჰასან თაქალუ, ნარინ-ბეგ ყაჯარი, ყაზაყ-ბეგ რუმლუ და ჰასან-ბეგ ჯუთე საჩქაროდ წასულიყვნენ და ეცადნათ, ეგებ ღვთის დახმარებით საქართველოს არე გაიწმინდოს იმ უწმინდურთაგანო. ამირები შურააგელის³⁴ გზით გაენართნენ აყ-შაჰრისაკენ და იმ ქვეყნის მხარეებს მოედგნენ როგორც ცით მოვლენილი მოულოდნელი უბედურება. მანუჩარმა რომ ეს იხილა, თავხარი დაეცა, გაიქცა და აზნაურებთან ერთად ყარასულში³⁵ წავიდა. მან მოციქულები გაგზავნა დივ-სულთანთან და ზავზე დაიწყო ლაპარაკი. ამირებმა მისი მოციქულები დახოცეს და მასზე თავდასასხმელად წავიდნენ. როცა ხსენებული სოფლის მიდამოებში მივიდნენ, მანუჩარი გაიქცა და რუმს წავიდა. ამირები თმოგვის ციხის მიდამოებში დადგნენ. ეს ციხე მდებარეობს ღრმა ხეობის შუაში, ერთი მთის წვერზე. დაზიებმა ღვთის დახმარების მქონე დროშები გაშალეს, გამარჯვების მახვილები იძრეს და მას გარს შემოერთყვნენ. 14 დღეს გრძელდებოდა ბრძოლა ცუდმაქცევარ ქართველთა და დაზიებს შორის. ბოლოს ისლამის ლაშქარმა გახვრიტა ციხის წყალსაცავები და ურწმუნოებს ძალა წაართვა. მათ მიმართეს დივ-სულთანს და არბარნირი³⁶, რომელიც მანუჩარის რწმუნებული იყო, შესაფერისი საჩუქრებით ციხიდან გამოვიდა. დივ-სულთანმა საქართველოს გამგებლობა ყვარყვარეს მისცა და დაბრუნდა. ამ ლაშქრობის დროს დივ-სულთანმა ჩარქინ ჰასანი სრეკდილით დასაჯა³⁷.

ცბრაას ოცდაოთხი (1518) წლის ამბები.

სელიმისაგან დახმარების გაგზავნა მანუჩარ ქართველისათვის და ურუმების დახოცვა ყვარყვარე ქართველის მიერ

ამ წელს ალექსანდრეს სადარი ხაყანი საზამთროდ ნახჭევანს დადგა. ამავე წელს მანუჩარ ქართველი, ყიზილ-აჰმედ ოღლისთან ერთად, რომელიც სულთან სელიმის³⁸ ერთი ამირათაგანი იყო,

რუმიდან საქართველოში ჩავიდა, რათა [ციზილ-აჰმედ ოღლის] ყვარყვარესათვის ქვეყანა („ოლქი“) წაერთმია და მისთვის მიეცა. ყვარყვარე მათ შეება ყარაჯა-არდაჰანში და გაიმარჯვა. ციზილ-აჰმედ ოღლი და ურუმთა ერთი ჯგუფი დახოცეს.

დივ-სულთანმა, რომელიც ჩოხურ-საადის მმართველი იყო, დად ელი³⁹ დაარბია და უკან დაბრუნდა.

სხვადასხვა ამბები

ამ წელს საქართველოს ჰაქიმში მეფე ყვარყვარე ქვეყნის საფარველ კარზე მოვიდა და ალექსანდრეს სადარმა ხაყანმა მასთან ერთად დივ-სულთანი საქართველოზე გაგზავნა. დივ-სულთანმა ციხე გორი და სურამი⁴⁰ დაიპყრო.

ცხრაას ოცდაშვიდი (1520/1) წლის ამბები

ლევან ქართველის ურჩობა და შაჰის ქვეყანაზე თავდასხმა. ალექსანდრეს სადარი ხაყანის მიერ დივ-სულთანთან გაგზავნა ზოგიერთ ამირასთან ერთად ზაგემსა და ლევანის სხვა ოლქებზე თავდასახმელად

ამ წელს საქართველოს ჰაქიმმა ლევანმა⁴¹, გამოიღო თავი მორჩილების უღლიდან, გაითავისუფლა კისერი გამგონეობის საყულოსაგან და ურწმუნოთა ჯარი გაგზავნა შაჰის მხარეზე თავდასახმელად. იმ ქვეყანაში მალლა ავარდა მტვერი [შემოსეულ ჯარისაგან]. შაჰის ჰაქიმმა ჰოსეინ-ბეგმა⁴² არზა გაგზავნა უმაღლეს ტახტისადმი და დახმარება ითხოვა. ალექსანდრეს სადარმა შაჰმა მის დასახმარებლად დივ-სულთანი გაგზავნა რამდენიმე სახელოვანი ამირათი და დიდებული ბუმბერაზებით. დივ-სულთანმა ლაზიებით ყანუყი და ყაბრი⁴³ გადაიარა, ზეგამი და გრემი დაარბია და სოფელ ც-ჟ-ში⁴⁴ დადგა. ლევანი მიხვდა, რომ საშინელ სპილოსთან და მრისხანე ლომთან შეჯიბრება არ ივარგებდა, სხვა გზა ვერ გამოიხატა, გარდა იმისა, რომ ურჩობა და დამოუკიდებლობა დაეტოვებინა და [შაჰისათვის] თავდადებასა და მსახურებას შედგომოდა. ეს რომ გადაწყვიტა, ამ სასიხარულო ამბის სხივმა მისი გონება გაანათლა. მან სისუსტის ხელი შუამდგომლობის კალთას მოსჭიდა, უძლური ხმით წარსულის პატიება ითხოვა და [დივ-სულთანს] მოახსენა: [რადგანაც თქვენი] დიდსულოვნება [ჩემმა] ურჩობამ შებღალა, ამიტომ [ჩვენი] შეხვედრა ამჟამად ძნელია და [თქვენთან] ხლება შეუძლებელიაო. თუ თქვენი აღმატებულება ინე-

ბებს უკან გაბრუნებას, ცოტა ხნის შემდეგ მე ქვეყნის საფარველ კარზე გამოვეჩქარე და მსახურების წესებს და თავდადების პირობებს შევასრულე. ამის გამო დივ-სულთანი იქიდან გაბრუნდა და ქვეყნის საფარველ კარზე მივიდა.

თხოვა ცხრაას ოცდაათი (1523/4) წლის ამბების შესახებ

ლევანის გალაშქრება შაქზე და შაქის ვალის მიერ
ალექსანდრეს სადარი ხაყანის წინაშე [დახმარების] თხოვნა

ამ წელს ლევან-ბეგ ქართველმა გაილაშქრა [შაქზე]. ჰოსეინ-ბეგი, რომელიც იმ ქვეყნის ჰაქიმი იყო, საომრად გამოვიდა მრავალრიცხოვანი ლაშქრის ერთი რაზმით. მათ შორის მეტად მძიმე ბრძოლა მოხდა. შაქის ლაშქარი დამარცხდა, ჰოსეინ-ბეგი იმ ბრძოლაში დაიღუპა მოწამებრივი სიკვდილით. ლევან-ბეგი გრემს დაბრუნდა. შაქის ხალხმა თავის მმართველად დააყენა დერვიშ მოჰამედ-ხანი, რომელიც მისი (ჰოსეინ-ბეგის) შვილი იყო⁴⁵.

ცხრაას ორმოცდაშვიდი (1540/1) წლის ამბები

ქვეყნის საფარველი შაჰის პირველი ლაშქრობა
ურჯულო ქართველებზე და ამ ურწმუნოთა ამოწყვეტა

ამ წელს ქვეყნის საფარველმა შაჰმა⁴⁶ ისლამის გასამარჯვებლად და უფალი მოციქულის — მშვიდობა იყოს მასზე — რჯულის გასაძლიერებლად, ურწმუნო ქართველების აღმოსაფხვრელად გაილაშქრა და გზადაგზა ნადირობით ბარგულშათისათენ⁴⁷ გაემართა. ამირები, სახელმწიფოს დიდებულნი და სარდლები ყველა კუთხის ლაშქრითურთ შეუერთდნენ ძლევაგამოსილ ჯარს. ამის შემდეგ ბედნიერი ხელმწიფე ზოგიერთი ბუმბერაზითა საქართველოს მხარეს წავიდა ილდარით. ერთ ღამეს, როცა ბედის გუნება აღშფოთებული იყო ჰაერის გამარჯვებით, ისლამის ლაშქარი თავს დაესხა ქალაქ თბილისს, ეშმაკის სადგომს.

ლექსი: ქართველთა ჯარის ცხენოსან ყარაულებს,
რომლებიც მხვერავად იღვნენ გზაზე,
ყველას დილის ტკბილი ძილით ეძინათ.
დამარბევლებმა განთიადისას დროშა აღმართეს,
ქალაქის კარს უგრძნობლად თავს დაესხნენ.
ქართველი მამაცი ძილში განისვენებდნენ,
როცა დილის ქარმა ჩააქრო [მათი სიცოცხლის] სანთელი და ლამპარი.

უბედურების გრივალი ამოვარდა და [ყიზილბაშებმა] ძარცვარბების ცეცხლი წაუკიდეს ქალაქს, ხოლო მათი (ქალაქის მცხოვრებთა) ბავშვები და ცოლები დაატყვევეს.

გულბათ ქართველი ლუარსაბის⁴⁸ ერთი პატივცემული ამირათაგანი იყო. მან აზნაურების ერთ ჯგუფთან ერთად თბილისის ციხეს შეაფარა თავი. ბოლოს უვნებლობა ითხოვა, ციხე [ყიზილბაშებს] ჩააბარა და ისლამის ხალხის რიგებში იქნა შეყვანილი⁴⁹. ძღვევამოსილმა დაზიებმა კრიალა ხანჯლებისა და ცეცხლოვანი ხმლების ცემით საქართველოს ველაიეთი უწმინდური ქართველებისაგან გაწმინდეს. ჰაბაში⁵⁰, რომელიც ლუარსაბის ერთ-ერთი საპატიო ამირა იყო, [მოწინააღმდეგის] მრავალრიცხოვანი ჯარის შიშით გაიქცა და ბირთვისის ციხეში შევარდა. ეს [ისეთი მაღალი] ციხე იყო, რომ მასში მდგომთ ხელი ქალწულის ზოდიაქომდე მიუწვდებოდათ და მის მცხოვრებთა სმენას ანგელოზთა გალობას წვდებოდა...

ძღვევამოსილი ლაშქარი ღვთის შემწეობით გარს შემოერთყა იმ ციხეს და ბრძოლა დაუწყო. ურწმუნოები შიშის ზარმა შეიპყრო სრულიად ღვთის დახმარებით მოსარგებლე ლაშქრის შეტევის გამო და ციხე დასთმეს. ყველა, ვისაც მის საბედნიეროდ მიუღდა ყურანის სიტყვები — „აღლაჰი მიუძღვის მას, ვისაც სურს სწორი გზა“, შებრალებულ იქნა, ხოლო ვინც სრულ უვიცობასა და ურჩობაზე მტკიცედ იდგა, ის დაიღუპა, არარსებობის ქარმა გაიტაცა, და არყოფნის სამოსი ჩაიცვა საიქიოსათვის.

ამ ამბების შემდეგ ღვთის დახმარების მქონე დროშები საქართველოს დიდგორის მთისაკენ დაიძრა, იმ დიდებული მთისაკენ, რომელსაც ცის მბრუნავ სფეროსავით [მაღალი] წვერი ჰქონდა. ძღვევამოსილმა ლაშქარმა იმ მთის მიუვალი ადგილები ძალით დაიპყრო, მრავალი ურწმუნო მთის ვიწრო ხევებში ჩახოცა და იმ ურწმუნოთა სიმტკიცის საფუძველი ცეცხლოვანი შეტევით აათრთოლა. ამ ღვთისაგან მიტოვებულებიდან, ვინც მახვილს გადაურჩა, ისინი კალიასავით გაიფანტნენ უდაბნოში. იმ ურწმუნოთა მოსასპობად წამოსული ქვეყნის საფარველი შაჰი მტკვრის ნაპირას მივიდა. ლუარსაბ ქართველი, რომელიც იმ ქვეყნის ჰაქიმი იყო, გაიქცა, მაგარ მთებსა და უდაბურ ტყეებში გადავარდა და დაზიების ხელს გადაურჩა. მაშინ ძღვევამოსილი დროშები ბედნიერებითა და კეთილი იღბლით უკან დაბრუნდნენ და თავრიზში დადგნენ⁵¹.

თხრობა ცხრაას ორმოცდაცხრა (1542/3) წლის ამბებისა

ხონთქრის მიერ ლაშქრის გაგზავნა ქართველებზე

ამ წელს ოსმალეთის ხელმწიფემ სულთან სულეიმანმა⁵² მუსაფაშა, რომელიც არზრუმის მმართველი იყო, 60 სანჯაყის ამირათი საქართველოს დასაპყრობად გაგზავნა. ოსმალები, ბრძანების თანახმად, დად ელისაკენ გაემართნენ. მეფე ბაგრატმა, რომელიც

ბაში-აჩუკად⁵³ არის ცნობილი, ციხე გაამაგრა, აზნაურების ერთი რაზმი შიგ ჩასვა და თვითონ მთასა და ტყეში წავიდა. ოსმალებმა ციხეს ალყა შემოარტყეს და ათი დღის შემდეგ აიღეს. იქიდან გაწყობილი ჯარით ოლთისში მოვიდნენ და იქ ციხეს გარს შემოადგინენ. იანიჩრებმა⁵⁴ წინ წამოიწიეს, სიბები⁵⁵ გამართეს და ევროპული ზარბაზნებით და სხვა იარაღით დაუწყეს ციხეს ბრძოლა. მეციხოვნეებმა ძალაუვნებურად ხელი მიჰყვეს ბრძოლასა და ომს. მაშინ ბაში-აჩუკმა ეშმაკობით და ვერაგობით რამდენიმე კაცი გამოგზავნა მუსა ფაშასთან მრავალი საჩუქრით და შემოუთვალა: მე როგორ შემიძლია ხონთქრის ჯარისათვის წინააღმდეგობის გაწევით. თუ ფაშა უკან გაბრუნდება, ციხის კლიტეებს, ვისაც მიბრძანებთ, იმას გადავცემო. მისი სიტყვებით მოტყუებული ფაშა ოლთისის ციხიდან აიყარა და არზრუმს წავიდა, სანჯაყის ამირათა რაზმი კი თოფხანაში⁵⁶ დატოვა, რომ შემდეგ მას გაჰყოლოდა და არზრუმში მიეტანა [თოფხანა].

როცა ბაში-აჩუკმა ფაშას უკან გაბრუნების ამბავი გაიგო, სხვა ქართველ სარდლებთან ერთად თოფხანაში დატოვებულ ოსმალებს მოულოდნელ უბედურებასავით თავს დაესხა. [ოსმალებს] ყოველ მხრიდან გარს შემოერტყნენ, ასე რომ, ათასიდან ერთიც არ ვადარჩენილა. ამის შემდეგ ილღარით ფაშას წინააღმდეგ გაემართა. გვიანი დილა იყო, რომ დაეწია მას, შეუტია და ოსმალების სიცოცხლეს სული ამოართვა ცეცხლის მტრქვეველი ხმლით. ქართველებმა ლალისფრად შედებეს ბრძოლის ველი მათი სისხლით და მრავალი ოსმალო, მუსა ფაშასთან და წარჩინებულ ოსმალებთან ერთად, დახოცეს, ხოლო მათი ბანაკი დაარბიეს და აიკლეს.

როცა ამ ამბავმა ხადემ ალი ფაშამდე მიაღწია ჰამიდს, მან სასწრაფოდ გაილაშქრა საქართველოსაკენ დიარბექრის ჯარით. როცა იმ მხარეს მივიდა, ქართველი ამირები ყველა თავთავიანთ ველითებში იყვნენ წასულ-წამოსულნი. [ფაშამ] რამდენიმე სოფელი დასწვა და ჰამიდის მხარეს დაბრუნდა.

თხრობა ცხრაას ორმოცდაათ (1543/4) წელს მომხდარი ამბების შესახებ

ოსმალების ბრძოლა ქართველებთან

როცა ქართველების გამარჯვების ამბავმა სულთან სულეიმანამდე მიაღწია, მან მოთამარიდ ალი ფაშა გაგზავნა საქართველოზე მრავალრიცხოვანი ჯარით. ისინი ყანლუ-ჩამანზე შეხვდნენ ქართველებს და ბრძოლა დაიწყეს. როცა ბრძოლის ცეცხლი გაჩაღდა, ქართველებმა ძალა მოიკრიბეს და დელუ ბეჰა ედ-დინ

ქურთს დროშა წაართვეს. ხელცარიელი დარჩენილი ბეჰა ედ-დინი ქართველებს ეძგერა, თავისი დროშა უკანვე წაართვა. მათ და ოსმალთა ჯარს შეუერთდა. ბრძოლისა და ჭიდილის შემდეგ ქართველები დამარცხდნენ და გაიქცნენ. მათი დიდძალი ქონება ხელში ჩაუვარდა ოსმალებს, [რომელნიც] თავის ქვეყანაში დაბრუნდნენ.

**თხრობა იმ ამბების შესახებ, რომლებიც ცხრაას
ორმოცდაცამეტ (1546/7) წელს მოხდა**

უმაღური ალყასის⁵⁷ ურჩობა

თავრიზში ავშარისა და ძულ-ყადარის ტომებს შორის შუღლი ჩამოვარდა. ორივე მხარემ საომარი იარაღი აისხა და ბრძოლისა და ჭიდილისათვის მოემზადა. რჯულის საფარველმა შაჰმა ხან წყალობით და ხან გაწყობით დატუქსა ისინი. ამიტომ მათ ზავი და მშვიდობა აირჩიეს. შაჰ-ყული ხალიფა ძულ-ყადარი, იბრაჰიმ-ხან ძულ-ყადარი, ალი-სულთან ძულ-ყადარი, სუნდუქ-ბეგ ყორჩიბაში ავშარი, შაჰ-ყული-სულთან ავშარი და მაჰმუდ-ხან ავშარი სასახლეში მოვიდნენ და ფიცი დასდეს, რომ არ იჩხუბებენ და არ უმტრობენ ერთმანეთს, ვიდრე ცოცხალი არიან.

ამის შემდეგ რჯულის საფარველმა შაჰმა უამრავი ჯარით გაილაშქრა საქართველოზე, გადაიარა შურაგელი და აყ-შიჰრს მივიდა. იმ დღეებში დილიდან საღამომდე თოვდა განუწყვეტლივ. როგორც გულუხვი ადამიანის ხელიდან იფრქვევა ვერცხლი, ისე აფრქვევდა ღრუბელი მიწაზე თოვლს, ხოლო მთა ისე ძრწოდა სიცივისაგან, როგორც ძრწის შიშისაგან სარწმუნოების მტრის გული. ასეთს მდგომარეობაში ძლევა მოსილმა ხელმწიფემ თავდასხმა მოახდინა ღამით ურწმუნო [ქართველებზე]. ისლამის ლაშქარი რომ დასაღუპავი ურწმუნოების სამყოფელს მივიდა, სარწმუნოებისათვის ბრძოლის მახვილი შურისძიების ქარქაშიდან იძრეს, მათი (ქართველთა) სისხლით თოვლი ვარდისფრად შეღებეს, მრავალი ძროხა და ცხვარი ნადავლად ხელთ იგდეს და მათ სახლებს ცეცხლი წაუკიდეს. მაშინ მზე თხის რქის ზოდიაქოს ბოლოში იყო. ძლიერი სიცივისაგან მდინარე მტკვარი გაყინულიყო და წმინდა ვერცხლს ჰგავდა. დიდი თოვლისაგან მთა და ბარი გასწორებულიყო. თითქოს ამის შესახებ უთქვამს ქემალ ისმაილს⁵⁸:

მსგავსად ბამბაში მოკალათებული თვისისა
მთები დამალულია თოვლში.

იმ ხანებში ამ სტრიქონების დამწერი, ამირ-სულთან რუმელუს შვილიშვილი ჰასანი, ჩათანისა და რუმელუს [ტომის] ყორჩიების ერთი რაზმით ურჯულო [ქართველთა] ერთ ჯგუფს შეხვდა. [მე],

უკნინესმა, და ჩაფანის ერთმა ყოჩიძემ, სახელად შაჰ-ყულიმ, შევეუ-
ტიეთ მათ, გავფანტეთ, რამდენიმე კაცი დავჭერით და დავხოცეთ,
რამდენიმეც ტყვედ წამოვიყვანეთ და გამოვბრუნდით. ჩვენთან
მყოფი დიდად გულადი ლაზიები თავს იკავებდნენ და ნაბიჯს არ
დგამდნენ წინ. რჭულის საფარველი შაჰი აყ-შაჰრიდან დაიძრა და
თობღიში⁵⁹ წავიდა. გზაში ლევანი — ზაგემისა და ვრემის ჰაქიმი
და საქართველოს ჰაქიმი ბაში-აჩუკი მეფეთა საფარველ სასახლეში
მოვიდნენ და განდიდებულ იქნენ ხელმწიფის ალერსით. ბაში-
აჩუკმა შაჰისაგან ნაბოძები ხალათი ჩაიცვა და თავის სამფლობე-
ლოში დაბრუნდა. ლევან-ბეგმა რამდენიმე დღე დაჰყო ბედნიერ
ხელმწიფესთან და უავგუსტოეს მეჯლისში მსახურობდა. რჭულის
საფარველმა შაჰმა მას დიდებული ხალათები, მრავალი საჩუქარი
და ნარჩარად მატარებელი ცხენები უბოძა. შემდეგ მან წასვლის
ნებართვა მიიღო და თავის ქვეყანაში გაემართა⁶⁰.

ცხრაას ორმოცდათექვსმეტი (1541) წლის ამბები

სხვადასხვა ამბები

ამ წელს ოსმალეთის ხელმწიფემ სულთან სულეიმანმა აჰმედ
ფაშა, რომელიც მეორე ვაზირი იყო, ორმოცი ათასი ცხენოსანი და
ქვეითი ჯარით საქართველოში გაგზავნა. მათ აიღეს დად ელი, რო-
მელიც ყვარყვარეს ეკუთვნოდა, და თავის ქვეყანაში წავიდნენ.

თხრობა ცხრაას ორმოცდათვრამეტი (1551) წლის ამბების შესახებ

ქვეყნის საფარველი შაჰის წასვლა შაქზე და მისი დაპყრობა

რადგანაც დერვიშ მოჰამედ-ხან შაქელმა ისევ გამოიჩინა ურ-
ჩობა, ამიტომ რჭულის საფარველი შაჰი შაქის ველაიეთს გაემარ-
თა მრავალრიცხოვანი ჯარით და ქალაქ არეშში დადგა. შაჰინ
საქართველოს ვალიმ ლევანმა წელზე შემოირტყა მორჩილებისა და
მსახურების სარტყელი და ცასავით დიდებულ ჯარს შეუერთდა⁶¹.
ძღვევამოსილი დროშები შაქისაკენ [დაიძრა]. დერვიშ მოჰამედ-
ხანმა თავი აარიდა ბედნიერი დროშების შეხვედრას. რჭულის სა-
ფარველმა შაჰმა მისი შეწყალება ინება, მაგრამ იგი თავისი უვი-
ცობით ციხის სიმტკიცეს დაენდო. ამის გამო [შაჰი] განრისხდა და
ბედირ-ხანი და შაჰ-ყული-სულთან უსთაჯლო წინამავლად გაგზავნა.
ისინი შეხვდნენ მოჰამედ-ხანის ყარაულებს, დაამარცხეს ისინი და
ამირ იუსუფი, რომელიც შაქის ჰაქიმის მოურავი⁶² იყო ტყვედ

ჩაიგდეს და ქვეყნის საფარველი [შაჰის] კარზე გაგზავნეს. განკითხვის დღესავით [საშინელი] ჯარის სვლამ ის უბედური ქვეყანა ზანზარსა და ალიაქოთში ჩააგდო. დერვიშ მოჰამედ-ხანმა რომ მსოფლიოს ხელმწიფის წამოსვლის ამბავი გაიგო, ჯოჟმან-ალას ძმა მაჰმუდ-ბეგი ურწმუნოთა ერთი რაზმით გიშის ციხის მცველად დასტოვა, ხოლო თვით რამდენიმე უგუნურთან ერთად გელასან-გორასანის მაღალ ციხეს⁶³ შეაფარა თავი.

ელბორზის მთის შუა კალთაზე მათ გაკეთებული ჰქონდათ სიღნაღი⁶⁴. ქვეყნის საფარველი შაჰი ცხენს შეჯდა და ციხის ასაღებად გაემართა. სუნდუქ-ბეგ ყორჩიბაში, ბედირ-ხან უსთაჯლუ და შაჰ-ყული-სულთან უსთაჯლუ გიშის ციხეს გარს შემოერტყნენ, ხოლო შაჰ-ყული ხალიფა მორდარი და სხვა წარჩინებული ამირები სიღნაღის პირისპირ ჩამოხდნენ, აბდულა-ხანი და საქართველოს ჰაქიმი ლევანი კი გელასან-გორასანის ციხის წინ დადგნენ.

შაჰ-ყული ხალიფა მორდარმა ძღვევამოსილი მამაცების რაზმით სიღნაღს ბრძოლა დაუწყო. მოწინააღმდეგეებმა მათ თოფები დაუშინეს და უკუაქციეს. ისინი სრულიად მოიცვა შიშმა. აბდულა-ხანმა და ლევან-ბეგმა ძღვევამოსილი ლაშქრის ერთი რაზმით გელასან-გორასანის ციხეს დაუწყეს ბრძოლა და იმათაც წინააღმდეგობა გაუწიეს, [მაგრამ] როცა დაინახეს ძღვევამოსილი ჯარის შემოტევა, ზურგი იბრუნეს და გაიქცნენ. მამაცი მეომრები მათ დაედევნენ და მთაზე ავიდნენ. როცა ძღვევამოსილმა დროშებმა იმ ხეიბერის⁶⁵ მსგავს ციხეს გადააფინეს ჩრდილი, მამაცები წინ წადგნენ და სიბები მოაწყვეს, ბადლიჯებით⁶⁶, ევროპული ზარბაზნებით და სხვა იარაღით ებრძოდნენ ციხეს. მეზარბაზნეებმა ზარბაზნების სროლა იწყეს. უშიშარმა მეომრებმა კვლავ გამოიჩინეს სიმამაცე და ზევიდან ქვევით და ქვევიდან ზევით ზარბაზნისა და თოფის ცემა გაიძარტა. მტრის ერთი რაზმი [ციხიდან] გამოვიდა, რამდენიმე კაცი მოკლა ამირების მსახურთა რიცხვიდან, სწრაფად გაბრუნდა უკან და ციხეს მიამურა. ლაზიებმა ზარბაზნებიც აიტანეს მაღლა და მთის მსგავსი ქვემეხებიდან [ნასროლი] ზარბაზნის ჭურვები იმ ცის სადარი ციხის თავზე ჩნდებოდა თანახმად გამოთქმისა — „და ვაწვიმეთ მაფ ჯოჯოხეთური ქვები“. ოცი დღის შემდეგ, როცა ევროპული ზარბაზნებისა და ბადლიჯების ცემისაგან ციხის კოშკი და გალავანი შეირყა, ჰასან-ბეგ ოღლი დაახლოებით ათასი მეთოფეთი ავიდა მთის კალთაზე, რომელიც ციხის ახლოს იყო აღმართული, და სადაც კი ერთი თითის ზომაზე გამოჩნდებოდა ვინმეს თავი კდჭიდან, ას ტყვიას აყრიდა ზედიზედ. ერ-

თი მხრიდან აგრეთვე ნაღმი შეთხარეს და კოშკს შეშა შემოუწყვეს. ვიდრე ცეცხლს წაუცილებდნენ, კოშკი წაიქცა. ციხეში მყოფნი მწუხარებამ და შეშფოთებამ მოიცვა. მაჰმუდ-ბეგმა სისუსტისა და უმწეობის მოედანზე სინანულის ბურთის გათამაშება იწყო და იძულებით მორჩილებამდე მისულმა, დანებება და ვედრება ჰპოვა გადარჩენის საშუალებად და შველის საბაბად. ციხისთავი მაჰმუდ-ბეგი სიმაგრისაგან გამოვიდა. ის განდიდებულ იქნა [შაჰის] ნოხის კოცნის ბედნიერებით და ციხის კარების კლიტეები გადასცა [მას]. ქვეყნის საფარველმა შაჰმა თავისი დიდი მოწყალების გამო აპატია მას შეცოდება. ის სახელოვანი ციხე, რომელიც არასდროს არ ყოფილა დაპყრობილი, აღებულ იქნა სულ რამდენიმე დღეში. ძლევამოსილმა ჯარმა, უკეთილშობილესი ხელმწიფის ბრძანების თანახმად, იმ ციხის კოშკი და გალავანი მიწასთან გაასწორა.

სარწმუნოების საფარველი შაჰი ცხენს შეჯდა და სიღნაღისაკენ გაემართა. მისი უდიდებულესობის თავზარდამცემი ლაშქარი რომ დაინახა მოწინააღმდეგემ, ნაღველი წყლად ექცა შიშისაგან. გაიგეს რა გიშის ციხის აღების ამბავი, სიღნაღის დამცველები ჯგუფ-ჯგუფად მოვიდნენ [შაჰის] ცის სადარ კარზე და სისუსტის სახე დამცირების მიწაზე დასდევს. ასეთი მდგომარეობის მნახველი ღერვიმ მოჰამედ-ხანი შეშფოთდა და დიდი შიშისა და შეძრწუნების გამო ერთ ღამეს ციხიდან გამოვიდა. უსახლგრო დაბნეულობისაგან არ იცოდა სად მიდიოდა; აბდულა-ხანისა და ლევან-ბეგ ქართველის ბანაკის მიდამოებზე გაიარა. ამ დროს ის მოჰკლანქოსა ფირ-ყულიმ, რომელიც ჩერენდაბ-სულთან შამლუს ერთი დაბალი მსახურთაგანი იყო, და მისი თავი სახელმწიფოს ტახტის ფერხთ მოიტანა. იმ ოთხასი კაციდან, რომელნიც მასთან ერთად გამოიქცნენ ციხიდან, ორას ორმოცდაათი მოკლულ იქნა.

სარწმუნოების საფარველმა შაჰმა შაჰის მთელი მხარე დაიპყრო. ხუტბა და სიქან⁶⁷ გაიფურჩქნა და განახლდა კეთილშობილი სახელით და უმაღლესი ტიტულით.

იმ ქვეყნის მმართველობა [შაჰმა] თეიყუნ-სულთან ყაჯარს მისცა. ამ დროს გიშის ციხის უფროსი მაჰმუდ-ბეგი, რომელიც უსაფუძვლო შიშმა შეიპყრო, ბანაკიდან გაიქცა.

ქვეყნის საფარველი შაჰის მესამედ გალაშქრება საქართველოსაკენ და იმ ურჯულთა ურჩთა დახოცვა და ამოწყვეტა

იმ დროს, როცა მაღალი ურდო შაჰს იყო, ყვარყვარეს შვილმა ქაიხოსრომ⁶⁸ რამდენიმე აზნაური გამოგზავნა შაჰის კარზე და

დახმარება ითხოვა, რადგან ვახუშტი ქართველმა და ლუარსაბ შერ-
მაზან ოღლიმ⁶⁹ მისი სამფლობელოების ნაწილი დაიჭირეს.

ამასობაში ამბავი მოვიდა, ისქანდერ ფაშა⁷⁰ საქართველოში
მოსულა და არტანუჯის ციხისათვის ალყა შემოურტყამსო. ამიტომ
სარწმუნოების საფარველმა შაჰმა საქართველოსაკენ გაილაშქრა.
ძღვევამოსილი ღაზიები იმ ურჯულოთა ქვეყნის მთასა და ველს
მოედგნენ და ყოველი მთა და ფერდობი, სადაც იმ გზადაკარგული
ხალხის თავშესაფარი იყო, მამაცების დარტყმითა და ცემით მიწას-
თან გაასწორეს და ვერც ერთმა ურჯულომ ცოცხალმა ვერ გაად-
წია ბრძოლის ველიდან. ალაჰი შეიცნობს ურწმუნოებს! მოკლულ-
თა ცოლ-შვილი, მოწყობილობა და ქონება გადაეცა მკვლელებს,
როგორც კანონიერ მემკვიდრეთ. ფერიების მსგავსი ქართველი
ღამაზმანები ტყვედ წაიყვანეს. [ქართველთა] ერთმა ნაწილმა თავი
შეაფარა მაღალ მთებსა და მაგარ გამოქვაბულებს, ზოგი გაძაგრდა
منكوب-ის და ارقرا-ის ციხეებში⁷¹ ვარძიის ციხეში⁷² და ეკლესიაში,
რომელიც ღვთის მიერ შექმნილ საკვირველებას წარმოად-
გენს. ისლამის ლაშქარმა მამაცურად ხელი მიჰყო მათ
ხოცვა-ყლეტას და ელვარე მახვილისა და ცეცხლის მფრქვეველი
შუბლების ცემით რამდენიმე ათასი ურწმუნო მოკლეს, თანახმად
გამოთქმისა — „ორგულნი ჭეშმარიტად ჯოჯობეთის ფსკერზე მო-
ხვდებიან“. თმოგვის ციხე რამდენიმე სხვა ციხესთან ერთად და-
პყრობილ იქნა. თმოგვის ხეობაში ურწმუნონი შალალ ადგილებსა
და ქვაბებში ასულიყვნენ კიბეებით. [ყიზილბაში] ცხენოსნებისა და
ქვეითების ერთი ჯგუფი მათემატიკოსის მიერ გაჭიმული თოკივით
სწორად გამწკრივებული ადიოდა იმ ცასავით შალალ მთაზე და გა-
მოქვაბულთა კარებზე ირეოდა ძარცვა-გლეჯისათვის, როგორც
ფუტკარი სკების წინ. მათ დაიწყეს გამოქვაბულებში დაგროვილი
ქონების ძარცვა და იმ ფერიის სახის მქონე ქაბუკების ჯგუფ-ჯგუ-
ფად გამოყვანა, რომელნიც ტყვეობისა და გაძარცვის შიშით ქვა-
ბებში დამალულიყვნენ ისე, თითქოს მეორეჯერ მოქცეულიყვნენ
დედის საშოში. ზოგი წყურვილისაგან მეტად შეწუხებული უკი-
დურესობამდე იყო მისული.

ამასობაში მოამბეების ერთმა ჯგუფმა რჯულის საფარველ შაჰს
მოახსენა: ქართველი აზნაურების მრავალრიცხოვანი რაზმი, რო-
მელიც ვარძიის ციხესა და ეკლესიაში იმყოფება, გამვლელ-გამოვ-
ლელთ აწუხებსო. ამის გამო შაჰმა ბრძანა, რომ ბედირ-ხან უსთა-
ჯლუ, შაჰვერდი-სულთან ზიად ოღლი ყაჯარი და ალი-სულთან
თაქალუ წასულიყვნენ იმ ციხისაკენ. სახელოვანი ამირები იმ ცი-
ხეს გარს შემოერტყნენ. ხსენებული ციხე აგებული იყო მთის კალ-
თაზე [მდებარე] კლდის ერთ ნაჭერზე თმოგვის ხევის პირას, მდინა-

რეზე, რომელიც მტკვრის სათავეს წარმოადგენს. მიუვალობით ის ალექსანდრეს კედელს და ხეიბერის კოშკს ედრება, სიმაღლით კი—
ლურჯ ცას.

ხსენებული ციხის შუაში ათი წყრთის სიმაღლის ადგილი გამოეჭრა [კლდეში] და ეკლესია მოეწყოთ ოთხი ფართო სადგომით და გრძელი ტალანით. კედელი გარეთ და შიგნით ოქროთი, ლაქ-
ვარდით და კერპთა გამოსახულებებით იყო მოხატული. მეორე
სადგომში მოეწყოთ ტახტი და დაედგათ ძვირფასი თვლებით შემ-
კული ოქროს კერპი. ორი თვალის მაგივრად იმ უსულო სხეული-
სათვის ორი ბრწყინვალე ლალი ჩაუსვამთ. აგრეთვე ხსენებული
ეკლესიის გარეთ [იწყებოდა] მეტად ვიწრო და ბნელი გზა, დაახ-
ლოებით ას ორმოცდაათი წყრთის სიგრძისა, რომელიც ზემოთ
ადიოდა და კლდეში იყო გამოჭრილი. ორი ფარული კოშკი ჰქონ-
დათ გამართული ჟამთა ტრიალისა და მოულოდნელი შემთხვევისა-
თვის. გარეთა სადგომებს გაკეთებული ჰქონდა რკინისა და ფოლა-
დის კარები და ერთი კარიც ოქროსი გაეკეთებინათ შიგნითა სად-
გომისათვის.

ერთი სიტყვით, ძლევამოსილმა და გულადმა ღაზიებმა შეუ-
ტიეს... ამის მხილველი ურწმუნონი თავზარდაცემული და გაქვავე-
ბული იყვნენ და მძვინვარე ლომის შემოტევის მნახველი ნადირის
მსგავსად გაშეშებულნი ადგილიდან ვერ იძროდნენ.

ძლევამოსილი ლაშქარი შემომქმედის შემწყობით ციხეზე ავი-
და. ისლამის სარწმუნოებისათვის თავდადების იარაღი და საღვთო
ომის მახვილი ალესეს და დახოცეს ურწმუნონი, ხოლო მათი ცო-
ლები და შვილები დაატყვევეს.

რჯულის საფარველი შაჰი დიდებულ ამირებთან ერთად ეკლე-
სიაში მივიდა. ოცი ცუდბუნებოვანი, საზიზღარი, მუდამ დაუბანე-
ლი მღვდელი მოკლეს იქ. შარი, რომელიც სამოცდაათ მანს⁷³ იწო-
ნიდა და შვიდგზის იყო ჩამოსხმული, დაამსხვრიეს, როგორც [და-
იმსხვრა] მათი (ქართველების) სიცოცხლის ჭურჭელი.

რკინისა და ოქროს კარები მოგლიჯეს და ბედნიერ ხაზინას
გადასცეს. ბედირ-ხან უსთაჯლუმ დაამტვრია ოთხი სანთელი, რომ-
ელთაგანაც თვითეული იმ არამზადა ურწმუნოებს სამოცი მანი
ცვილისაგან ჩამოექნათ და მათი შუქით თვისი არსებობის კალო
დაეწვათ. რჯულის საფარველმა შაჰმა დიდძალი სიმდიდრე და
აუარებელი ქონება იგდო ხელთ. მათ შორის იყო ორი ლალი, რომ-
ლებიც ორი თვალის ადგილას ჩაესვათ იმ კერპისათვის. თვითეუ-
ლი მათგანი ორმოცდაათი თუმანი ღირდა. ციხე მიწასთან გაას-
წორეს. რაკი საქართველოს ჰაქიმებმა ვერ შეძლეს სხვაგან სადმე
წასვლა, ძალაუნებურად დამორჩილდნენ და [შაჰის] მაღალ კარზე

მოვიდნენ. პირველად ომან-ბეგ⁷⁴ ქართველი, ლუარსაბ შერმაზან ოღლი და ვახუშტი-ბეგი მოვიდნენ რიგ-რიგობით სამეფო კარზე. მისმა უდიდებულესობამ კეთილგანწყობილების ჩრდილი მოჰფინა იმ ქვეყნის დაცვას.

ამ დროს [შაჰის] კარზე მოვიდა ქაიხოსრო, ყვარყვარეს შვილი, მრავალი ძღვენით, და რჯულის საფარველმა შაჰმა მას უწყალობა თმოგვის ციხე აყ-შაჰრთან ერთად. ვახუშტი ქართველი, და შერმაზან ოღლი, რომელნიც იმ ქვეყნის პაქიმები იყვნენ, სიკვდილით დასაჯეს.

როცა დიდებულმა მნათობმა (მზემ) ჩრდილი სასწორის ზოდიქოს გადაჰფინა, თირმაჰის თვის⁷⁵ ლაშქარმა ბაღში საქმობა დაიწყო და ხეები მიჯნურთა სახესავით ოქროთი მოხატა, ბაღ-ბოსტნის რეჰანი ქარვისფრად იქცა და სიცხის ლაშქრის დამარცხების ჭამო ჰაერი ზომიერი შეიქნა, — მეფური სადავეები ლუარსაბ დავითის ძის ქვეყნისაკენ იქნა მიმართული. ძღვევამოსილმა ჯარმა დაარბია საბარათიანოს მხარეები და ისლამის გამარჯვების დროშები ააფრიალა. ბევრი ნადავლი წამოიღეს და დაზიებს მრავალი პირუტყვი და სხვა საქონელი ერგოთ წილად⁷⁶.

ცასავით დიდებული ურდო ყარაბაღისაკენ წავიდა და იმ მხარეში დადგა საზამთროდ.

თხრობა ცხრაას ორმოცდაცხრამეტ (1552) წელს მომხდარი ამბებისა

სარწმუნოების საფარველი შაჰის გალაშქრება რუმის ქვეყანაში და იქაურობის დარბევა

ისქანდერ ფაშა, რომელიც სულთან სულეიმანის მიერ არზრუმის პაქიმად იყო დანიშნული და რომელმაც ხიომი მოკლა ჰაჯი-ბეგ დუმბული, ჩოხურ-საადში მოვიდა, დასწვა ბაზრები და ბოლოს ყველა ამის გამო გაამაყდა და რამდენიმე ზომას გადასული წერილი მისწერა სახელოვან [ყიზილბაშ] ამირებს. ამაზე ხელმწიფე განრისხდა და გამოვიდა უმაღლესი ფირმანი, რომ შეკრებილიყო ქვეყნის ჯარები გამარჯვების დროშის ჩრდილში, რომელიც ძღვევისა და გამარჯვების მზეს უსწორდება.

ბრძანების თანახმად ქვეყნის საფარველი სასახლის კარზე ჯარი შეიკრიბა. შაჰმა ბრძანა, ძღვევამოსილი მეომრების ოთხი რაზმი ცალ-ცალკე გაემართოსო სალაშქროდ. მათ შორის მა'სუმ-ბეგ სეფევი, ალაჰ-ყული-ბეგ ასჰაქ ოღლი, ალი-სულთან თაქალუ, შამს ედ-დინ-ხანი — შერეფ-ხან ქურთის⁷⁷ შვილი, ხალიფე ანსარი, ჰამზა-ბეგ თალიში, ულუღ-ხან-ბეგ საადლუ და სხვა ამირები არ-

ჯიშა და ბარგირს⁷⁸ გაემართნენ, შაჰვერდი-სულთან ზიად ოღლი და ელჰემ-ბეგ რუმლუ ბასიანისაკენ წავიდნენ და იბრაჰიმ-ხან ძულ-ყადარი, შაჰ-ყული-სულთან ავშარი და ჩერალ-სულთანი, რომელნიც იმ დროს ფარსში იყვნენ, არაბეთის ერაყზე თავდასასხმელად გაიგზავნენ, ხოლო ბაირამ-ბეგ ყაჯარი, თეიყუნ-სულთან ყაჯარი და საქართველოს ვალი ქაიხოსრო, დად ელის დასაპყრობად და იმ სანახების დასარბევად დანიშნეს. სახელოვანი ამირები უმაღლესი ბრძანების შესრულებას შეუდგნენ. თითოეული რაზმი დაუყოვნებლივ გაემართა მითითებული მხარისაკენ.

... ამ დროს საქართველოდან ამბავი მოვიდა, ისქანდერ ფაშამ გაიმარჯვა ბაირამ-ბეგ ყაჯარზეო. ეს ასე მომხდარა.

როცა ბაირამ-ბეგი ქაიხოსრო ქართველთან ერთად წასული იყო დად ელში და ორი-სამი ციხე [უკვე] დაპყრობილი ჰქონდათ. ამ დროს არზრუმიდან მათზე გამოილაშქრა ისქანდერ ფაშამ დიდი ჯარით და მოულოდნელად დაესხა თავს ამირების ბანაკს. ბაირამ-ბეგი და ქაიხოსრო იმ დღეებში სათარეშოდ იყვნენ წასული. თეიყუნ-ბეგ ყაჯარი და ბედირ-ბეგ უზბაში, რომელნიც ბანაკში იყვნენ, იძულებული გახდნენ გასულიყვნენ [მტრის] შესახვედრად და ვაჟაკობაც გამოიჩინეს. ისქანდერ ფაშამ სამასამდე ლაზი და ქართველი მოჰკლა და იმ ადგილიდან არზრუმს დაბრუნდა.

თბრობა ცხრაას სამოცდაერთ (1553/4) წელს მონხდარი ამბების შესახებ

ქვეყნის საფარველი შაჰის მეოთხედ გალაშქრება საქართველოზე

ამ დროს მსტოვრებმა ქვეყნის ხელმწიფეს მოახსენეს: თავის სიმრავლეზე, დამოუკიდებლობაზე და მაღალ მთებსა და ბორცვებზე დანდობილ ურწმუნოებს (ქართველებს) ურჩობის გზაზე შეუდგამთ ფეხი და მუსლიმანთა ქვეყნებს აწუხებენო.

როცა ამ ამბავმა ხელმწიფის მაღალ სმენას მიაღწია, სარწმუნოების საფარველი შაჰი ჯარით საქართველოსაკენ გაემართა და საბარათიანოში დადგა. მთელი ის ქვეყანა ტყე იყო ისეთი, რომ ხეებში, მათი სიხშირის გამო, სიო გაჭირვებით იძვროდა. როცა ძლევამოსილი ლაშქრის წამოსვლის ამბავმა გარყვნილ ურწმუნოებამდე მიაღწია, ყველანი აქეთ-იქით გაიფანტნენ და გაიბნენ ძლიერი შიშისაგან. დავითის შვილმა ლუარსაბემა, რომელიც იმ ქვეყნის ვალი იყო, აღარ მიხედა არც ციხეებს, არც ქვეყანას, არც ხალხს და აღარც ოჯახს, ცოცხალ-მკვდარმა ათასგვარი ხრიკებით დააღწია თავი იქაურობას და თავშესაფარში შეიხიზნა. დანარჩენ ქართველებს ამ ამბისა და ქოს-ნაღარის ხმის გაგონებაზე ნაღველი ჩა-

ექცათ და ღვიძლი დაეფლითათ ზღვასავით მღელვარე და მეხივით მქუხარე ჯარის შიშით. ძრწოლვისა და ელდის ცეცხლი მოედო მათი სიმტკიცისა და უღრეკელობის კალოს, სისუსტის ხელი გაქცევის კალთას ჩასჭიდეს და მთებს, გამოქვაბულებსა და ტყეებს მიაშურეს, ხოლო ნაწილი ძლიერ ციხეებში გამაგრდა. ღაზიები ტყეში შევიდნენ და უმეტესობა იმ ურჯულოებისა შეუბრალებელი ხმლით დახოცეს, თანახმად გამოთქმისა — „და შეებრძოლეთ ყველა ურწმუნოს ერთად!“ მათი ცოლები და შვილები დაატყვევეს და მრავალი მსხვილფეხა საქონელი და ცხვარი ხელში ჩაიგდეს.

აქედან ქვეყნის დამამშვენებელი დროშები გაემართა გორისაკენ, რომელიც ლუარსაბის სატახტო ქალაქი იყო, და ძნელი გზით გაიარეს ხშირი ტყეები. ძღვეამოსილმა ჯარმა ის მხარეც მოარბია და ნადავლად ვარდლაწვებიანი ქალიშვილები და მზიური სახის ყმაწვილები ჩაიგდო ხელში.

[ამის შემდეგ] ძღვეის დროშებმა თავისი ჩრდობი მძორეთის ციხეს⁷⁹ მოფინეს. ეს იყო ციხე, რომლის ვალავნის სიმაღლე სატურნის აპოგეას სცილდებოდა... არასოდეს მუსლიმანური დროშების სხივებს იმ მთიანეთის ჰორიზონტზე არ გაუნათებიათ და სავსებით ჭეშმარიტი სარწმუნოების მნათობი სინათლისაგან ბედნიერების დილა იმ ციხის მიდამოებში არ გათენებულა. ბრძანების თანახმად, ძღვეამოსილი ჯარი იმ სიმაგრეს შემოადგა და ციხის აღებას შეუდგა. თავისი ციხის სიმაგრით გაამაყებულმა ურჯულო ქართველებმა წინააღმდეგობის გაწევა იწყეს. ბედნიერმა ამირებმა და სახელოვანმა ღაზიებმა ყოველი მხრიდან იწყეს ბრძოლა.

ციხისთავი ფარსადანი, ცაზე იერიშის მიმტანი გულადების შემოტევით შეშინებული, სისუსტისა და უმწეობის კარში შევიდა, მორჩილების ნაბიჯით ციხიდან გამოვიდა და ციხე ჩააბარა⁸⁰.

რჯულის საფარველმა შაჰმა ამ ციხის დაპყრობის შემდეგ ატენის ციხეზე გაილაშქრა. ეს იყო მეტად მტკიცე და მაგარი ციხე, რომლის კოშკებზე ფრინველსაც არ გადაუფრენია და რომლის პატნეზის კალთებს ჟამთა მოვლენების ხელი არ მიწვდომია.

ციხის მცველებად იმ დროს აზნაურები იყვნენ. ლუარსაბს იქ ჰყავდა დატოვებული თავისი დედა. ძღვეამოსილმა ლაშქარმა ბრძოლა დაიწყო და თოფისა და ხარბახნის ცეძით და სიმაგრეებში ქვეშ ხაღმის [ძეთხრით] ის ციხე დაანგრია. სწრაფმა და ძარჯვე გულადებმა და უშიშარმა ახალგაზრდებმა ერთბაშად მიიტახეს ფრთში და ციხეზე ავიდნენ... ქართველების მთელი ბრბოც ღაზიების უკუსაგდებად გამოემართა და იმ ღვთის მტერმა წარმართებმა ბრძოლა გააჩაღეს ისეთი, რომ ცის შორსმჭვრეტელი თვალი ვაოცებული დარჩა: კოშკებიდან და ვალავნიდან ისე ცვიოდა თავები

უტვინოდ და ტვინი უთავოდ, როგორც შემოდგომის ქარიშხლისა-
გან ცვივა ხეებიდან ნაყოფი. იმ ცულმაქცევარ ქართველთაგან
ცეცხლოვანი მახვილის ცემით ბევრი გაგზავნეს საიქიოს. „ძათი
თავშესაფარი ჯოჯოხეთია, მერედა რა მძიმეა ეს გზა!“ ლუარსაბის
დედა მრავალ აზნაურთან ერთად დაატყვევეს და შაჰის კარზე
მოიყვანეს⁸¹.

ამ დროს მაცნეებმა მოახსენეს [შაჰს], რომ იმ მიდამოებში
არის ერთი ციხე, სადაც ქართველების ერთ ჯგუფს შეუფარებია
თავი და წინააღმდეგობის დროშა აღუმართავსო. სარწმუნოების
საფარველმა შაჰმა შაჰვერდი-სულთან ზიად ოღლი დანიშნა იმ ცი-
ხის ასაღებად. ხსენებულმა ამირამ ციხე ბრძოლით აიღო და [შაჰის]
უმაღლეს ბანაკში დაბრუნდა. ძღვევამოსილმა ლაშქარმა, შემო-
ქმედის დახმარებით, იმ ქვეყანაში გარყვნილი და არამზადა ურწ-
მუნოების ხელში მყოფი ბევრი ციხე ბედნიერი მკლავის ძალით
დაიპყრო და ხელთ იგდო მრავალი ტყვე, რომელთა რიცხვი ოცდა-
ათი ათასს აღემატებოდა, და უსაზღვრო ნადავლით ბარდავეს მო-
ვიდა. ენაწყლიანმა მწიგნობრებმა და მკვევრმეტყველმა მდივნებ-
მა იმ ქვეყნის დაპყრობის ამბავი მუშევიით [სურნელოვანი] კალ-
მით აიტაცეს და [ეს] სასიხარულო ცნობა იმ ქვეყნის მოსახლეო-
ბას და აზერბაიჯანს, შირვანს, შაქს, ერაყს, ფარსს, ქერძანს, ხო-
რასანს, სისტანს, ომანის ნაპირებს და ქურთისტანს აცნობეს.

თხრობა ცხრაას სამოცდასამ (1555/6) წელს მომხლარი ამბების შესახებ

ამ წელს ლუარსაბ ქართველი გორიდან გამოვიდა და ქუშქუშის
ციხის მიდამოებში მივიდა⁸². როცა ამ ამბავმა შაჰვერდი-სულთან
ზიად ოღლიმდე მიაღწია, მან ყარაბაღის ჯარი შეაგროვა და ძათ-
კენ (ქართველებისაკენ) გაემართა. ურწმუნოთა საცხოვრებელ
ადგილებს რომ მიუახლოვდა, ამბავი მოვიდა, ლუარსაბი გაქცეუ-
ლო. ღაზიები ერთბაშად დაედევნენ მტერს, ასე რომ შაჰვერდი-
სულთანთან ორმოცდაათ კაცზე მეტი არ დარჩენილა. ლუარსაბი
კი, ღაზიების წარმოდგენის წინააღმდეგ, გორაკზე ასულიყო და
მრავალრიცხოვანი რაზმით ბრძოლის დაწყებას ელოდა. ამ მხრი-
დან გულოვანი [ყიზილბაშები] სრულიად ამაყად და თავმოძწო-
ნედ იმ ადგილს მიადგნენ. ლუარსაბი ღაზიებისაკენ წამოვიდა.
ამაყმა გულოვნებმა მამაცობა და ვაჟკაცობა გამოიჩინეს, [მაგრამ]
დამარცხდნენ. შაჰვერდი-სულთან ზიად ოღლი გაიქცა. ურწმუნოთა
ჯარმა სამასი კაცი სახელოვანი გმირი მოჰკლა; მათი (ქართველე-
ბის) უმრავლესობა ღაზიებს დაედევნა. ლუარსაბი ერთ ეპისკო-

პოსთან ერთად იმ ადგილას დარჩა. ამ დროს მოჰამედ-ბედ ჩაფანი⁸³ რამდენიმე დაუდევარი კაცით შეეჩეხა ლუარსაბს და დაუბრუნებულად დაესხა თავს. შაჰის ილბალმა მას დახმარება გაუწია, ლუარსაბის ცხენი დაეცა და ლუარსაბი ცხენიდან გადმოვარდა. მოჰამედ-ბედის ერთი მხლებელთაგანი, სახელად ზაჰირი⁸⁴, [ცხენიდან] ჩამოხტა და რამდენჯერმე დაჰკრა მას. მაშინ ურწმუნოებმა შემოუტყეს. მოჰამედ-ბეგი ლუარსაბის ცხენზე შეჯდა და გაიქცა. ურწმუნოებმა ზაჰირი [სხვა] რამდენიმე კაცთან ერთად მოჰკლეს. ხოლო ლუარსაბი, რომელიც ბოროტებისა და შფოთვის ამტენი იყო, მწუხარების თანამდგომელი და სევდისა და დარდის მენიახეც გახდა. მისი წარმართობის აღმები და ცოდვილიანობის დროშები ისლამის ხალხის ძლიერების ხელით დახრილ იქნა, ის მტვერსავით შთაინთქა ომისა და ცეცხლის მორევში და სულიც ჯოჯოხეთის უფალს ჩააბარა... ურწმუნოებმა აიღეს ლუარსაბის გვამი და თავის ქვეყნისაკენ გაემართნენ⁸⁵.

**თხრობა ცხრაას სამოცდაოთხ (1556/7) წელს
მომხდარი ამბების შესახებ**

სხვადასხვა ამბები

ამ წელს შაჰვერდი-სულთან ზიად ოღლი და სულეიმან-ბეგ ბაიათი ყარაბაღის ლაშქრით საქართველოსაკენ გაემართნენ. სიმონმა⁸⁶ მაღალ მთებს შეაფარა თავი ქვეყნის დამწველი ჯარის შიშით. ლაზიებმა გორის, სურამისა და საბარათიანოს ველაიეთი დაარბიეს, სოფლები და მხარეები ააოხრეს, ყანები და ხეები მწიფე ხილით ძირიანად ამოგლიჯეს [მიწიდან] და გამარჯვებულნი უამრავი ნადავლით განჯაში დაბრუნდნენ⁸⁷.

ამ დროს სარწმუნოების საფარველი შაჰი თავრიზში იყო. თაბით-ალა ძულ-ყადარი, რომელიც რუმში იყო გაგზავნილი ელჩად, ქვეყნის საფარველ სასახლეში დაბრუნდა და ხონთქრის მიერ გამოგზავნილი ურიცხვი საჩუქარი და ძღვენი მოართვა [შაჰს].

ცხრაას სამოცდა შვიდი (1559/60) წლის ამბები

სხვადასხვა ამბები

ისა-ხანის მოსვლა

ამავე წელს ისა-ხანი, საქართველოს მმართველის ლევანის შვილი, ისლამის მიღებით გაბედნიერდა და ქვეყნის საფარველმა შაჰმა მას წყალობის თვალთ დაუწყო ცქერა⁸⁸.

თხრობა ცხრაას სამოცდა რვა (1560/1) წლის ამბების შესახებ

შაჰვერდი-სულთანის ბრძოლა ქართველებთან და ლევანის
შვილის გიორგის მოკვლა.

ამ წელს საქართველოს მეფე სიმონი ლევან-ბეგის შვილ გიორგისთან ერთად ციხე ქუჯის⁸⁹ მიდამოებში მივიდა, რათა იერიში მიეტანა თბილისზე. მათ დაგზავნეს შიკრიკები საქართველოს [სხვადასხვა] მხარეში და იმ ქვეყნის ჯარი მოითხოვეს. მოკლე ხანში იმდენი დაკაზმული მამაკაცი და ახალწვეული ჯაბუკი შეიკრიბა იქ, რომ არასოდეს ნახულიყო იმ ქვეყანაში. როცა მათმა ამბავმა შაჰვერდი-სულთანის ყურამდე მიაღწია, ის განჯიდან გამოვიდა და ყარაბაღის ჯარით ურჯულო მტრების აღმოსაფხვრელად გაემართა. ერთი რაზმი მან წინამავლად დაგზავნა. მათ ამოაესეს ხანდაკი, რომელიც ქართველებს გაეკეთებინათ იმ იწროებში, და [ამის შესახებ] აცნობეს სულთანს. იმანაც ხანდაკი გადაიარა, მთელი სისწრაფით იარა და ქართველებამდე მიაღწია. დაზიებმა თვისი ვედრება ღვთისადმი ადავლინეს. დაზიების მშვილდოსნებმა მათ (ქართველებს) შეუტყეს და სიმონის და გიორგის მხრიდანაც შურისძიების ველზე [მებრძოლმა] აზნაურებმა და მამაცმა ბელადებმა ხელი ისარსა და მშვილდს, ხმალსა და შუბს იკრეს...

ბოლოს ძლევაჰმოსილმა და მამაცობის ზღვის ნიანგებმა — დაზიებმა იმ ბედრკულ ურწმუნოთა ხროვა ცხენებიდან მიწაზე გამოყარეს. ამ დროს შაჰვერდი-სულთანი ლაშქრის ცენტრით ეძგერა მათ. ურწმუნოები უბრძოლველად გაიქცნენ.

გიორგი, როგორც მძვინვარე მელა⁹⁰, რომელიც გაურბის გააფთრებულ ლომს, გაქცევის ხევისაკენ გაეჩქარა. ყაჯართა ლაშქრის ლომებმა ის ძაღლის მსგავსები გაანადგურეს და თითო-თითოდ მოსპობის მიწაზე დაანარცხეს. გიორგი ათას კაც ურჯულოსთან ერთად მოკლეს, ხოლო ზაზა-ბეგი, რომელიც საქართველოს ერთი პატივცემულ ამირთაგანი იყო, რამდენიმე აზნაურთან ერთად დაატყვევეს და რჯულის საფარველი შაჰის კარზე დაგზავნეს. იმ ბრძოლაში ქართველების მცირე რიცხვთან ერთად გადარჩეხილი სიმონი გორის გზით წავიდა, ხოლო შაჰვერდი-სულთან ზიად ოღლი მრავალი ნადავლით განჯას დაბრუნდა⁹¹.

როცა ლევანმა ეს ამბავი შეიტყო, გულიდან ცეცხლის ალი ცამდე ააწვდინა და თვალთა შადრევნიდან სისხლის წყალი მიწაზე დაღვარა. ყველა ქართველმა შავი ჩაიცვა.

თხრობა ცხრაას სამოცდაცხრა (1561/2) წლის
ამბების შესახებ

დავით-ხან ქართველის მოსვლა და გამუსლიმანება

ამ წელს, რაბი ოს-სანის თვის ჩვიდმეტს, დავით-ბეგი, ლუარსაბის შვილი, რამდენიმე აზნაურით საქართველოდან ყაზვინს მოვიდა [და] მუსლიმანი გახდა. რჯულის საფარველმა შაჰმა თბილისის გამგებლობა მას უწყალობა⁹².

თხრობა ცხრაას სამოცდაათი (1562/3) წლის
ამბების შესახებ

ლევან-ბეგის შვილის ისა-ხანის დაჭერა

როცა ლევანის შვილმა ისა-ხანმა მაღალ პატივს მიიღწია, სახელმწიფოს ყველა ამირასა და დიდებულთა [შორის] უწარჩინებულესი გახდა. ყოველწლიურად ექვსი ათასი თუმანი, ოლქი და [სხვა] წყალობანი დაუმტკიცეს. ზოგიერთი მატყუარა და ურწმუნო შფოთის ამტების მიერ მოტყუებულმა და შეცდომაში შეყვანილმა, მან მოულოდნელად უარყო ისლამის რჯული და გაქცევა დააპირა. „ვინც თავის სარწმუნოებას განუდგება, ის მოკვდება და ურწმუნო დარჩება“. ერთმა მისმა დაახლოებულმა მსახურმა ეს ამბავი რჯულის საფარველ შაჰს მოახსენა. ამიტომ, ოთხშაბათს, რაბი ოს-სანის თვის ოცდაექვსს, ის დაიჭირეს და ალამუთის ციხეში გაგზავნეს⁹³.

ცხრაას სამოცდაათოთხმეტი (1566/7) წლის ამბები

გარდაცვალებანი

სულთან სულეიმან ბენ სულთან სელიმ ბენ სულთან ბაიაზიდ ბენ სულთან მოჰამედ ბენ სულთან მურად ბენ სულთან მოჰამედ ბენ ილდირიმ ბაიაზიდ ბენ სულთან მურად ბენ ურხან ბენ სულთან ოსმან ბენ ართოდრულ ბენ სულეიმან ბენ ყია ალბ, რომლის [შთამომავლობაც] რამდენიმე თაობის მემკვიდრით ოღუზ-ხანამდე აღწევს, — სიგეთის ციხის მიდამოებში ყოფნის დროს ავად გახდა. მისი ავადმყოფობა თანდათან მატულობდა და ძღვო-მარეობა დღითი დღე უარესდებოდა. ეს კურთხეული ფადიშაჰი, რასაკვირველია, შეურიგდა ამ გარდუევალ ამბავს, რომელსაც ვერ გაექცევა ვერც დიდი და ვერც პატარა. მოიხმო დიდი ვეზირი მოჰამედ ფაშა, ჩააბარა მას ურუმის ქვეყანა, დანიშნა სულთან სელიმი⁹⁴ თავის ტახტის მემკვიდრედ და თვით საიქიოს გაემართა. მან სამოცდაათოთხმეტი წელი იცოცხლა, ხოლო მისი მეფობა ორმოც-

დარვა წელს გრძელდებოდა. მის სამეფოში შედიოდა არაბეთის
ერაყი, ბასრა, დიარბექრი, საქართველოდან — დად ელი, ძულ-ყა-
დარის ქვეყანა,⁹⁶ ალაბი, სირია, ეგვიპტე, ყარამანი, თექვილი, ანა-
ტოლია, რომელიც სივასისა და თუყათისაგან შედგება; მალრიბში
— ტრიპოლისი, ჯაზირე, ჰეჯაზი, იამანი, აღენი, ყათიფი, ქაფა, და
სტამბოლიდან ციხე ბეჩამდე მის მფლობელობაში იყო. როცა ეს
უდიდესი ამბავი (სულთნის სიკვდილი) მოხდა, მოჰამედ ფაშამ⁹⁷
დამალა მისი გარდაცვალება, ხოლო [სულეიმანის] გვამი ფარულად
სტამბოლს წაიღო და სუნის წესის მიხედვით დამარხა იმ საძვალე-
ში, რომელიც ამისათვის იყო აგებული.

სულთან სელიმი ელვისა და ქარის მსგავსად აღრიანოპო-
ლისაკენ წავიდა, სტამბოლს რომ მივიდა, ხუტბა თავის სახელზე
თქვა და განაგრძო გზა. ურდოს რომ მიაღწია, ჯარის უმრავლესობა
საჩქაროდ გამოემართა მის შესახვედრად. როცა სულთან სე-
ლიმი შეხვდა ჯარს, გამოაცხადეს სულთან სულეიმანის გარდაც-
ვალება და სულთან სელიმიც აღრიანოპოლს დაბრუნდა.

ამათი გვარიდან ცამეტი კაცი მეფობდა: სულთან ოსმანი,
ურხანი, მურად დაზი, ილდირიმ ბაიაზიდი, ამირ სულეიმანი, მუსა
ჩელები, სულთან მოჰამედი, სულთან მურადი, სულთან მოჰამედი,
სულთან ბაიაზიდი, სულთან სელიმი, სულთან სულეიმანი, სულთან
სელიმი. მათი მეფობა გრძელდება ამჟამამდე, ჰიჯრის 980 წლამდე,
291 წელი.

ცხრაას სამოცდათხუთმეტი (1567/8) წლის ამბები

ამ წელს ლუარსაბ ქართველის შვილმა სიმონ-ბეგმა შეაგროვა
ურციხევი ცხეხოსანი და ქვეითი ჯარი და თბილისზე გაემართა. ეს
ამბავი რომ იმ ქვეყანაში გავრცელდა, ლუარსაბის შვილი დავით-
ბეგი, რომელიც ქვეყნის საფარველი შაჰის მიერ იყო იმ ქალაქის
ჰაქიმად დაყენებული, ჯავშნოსანი მეომრების რაზმით თავისი
ძმის წინააღმდეგ ქალაქიდან გამოვიდა და ომისა და ბრძოლისა-
თვის მოემზადა. როცა მწყობრი [მოწინააღმდეგეებისა] ერთმა-
ნეთს მიუახლოვდა, იბრაჰიმ ხალიფე ყარამანი, თავისი დიდი უვი-
ცობისა და სისულელის გამო, ცოტა ხალხით სიმონთან საომრად
გაემართა. რამდენიც არ უშალეს მას დავით-ბეგმა და დანარჩენებ-
მა, რომ მცირე ლაშქრით იმ გზადაკარგული ხალხის წინააღმდეგ
ბრძოლა უგუნურება იყო, მან ეს რჩევა არ მიიღო და მათი (ქართ-
ველების) ჯარის ცენტრს შეუტია. ის მოკლულ იქნა აზნაურების
მიერ. დავით-ბეგის მსახურ-მხლებლებმა ასტეხეს ყვირილი: „ჩვენ
დღეს ძალა არ შეგვწყვეს გოლიათთან და მის ჯარებთან ბრძოლი-
სა!“ — და მათი უმრავლესობა ბრძანებას არ დაემორჩილა. დავით-

ბეგი იძულებული შეიქნა გაქცევის გზა აერჩია და თბილისში დაბრუნდა. მან ხელმეორედ შეკრიბა ჯარი და ჰოსამ-ბეგ ყარამანისთან ერთად ბრძოლის ველს მიაშურა, ბევრი ბრძოლისა და ცდის შემდეგ დამარცხდა და თბილისის ციხეს შეაფარა თავი. სიმღნმა ციხეს ალყა შემოარტყა, მაგრამ რამდენიმე დღის შემდეგ დაბრუნების დაფლავს შემოკრა და თავის ქვეყანაში წავიდა⁹⁸.

თხრობა ცხრაას სამოცდათექვსმეტი (1568/9) წლის ამბებისა

შაჰის მიერ ჯარის გაგზავნა საქართველოში და სიმონის ტყვედ ჩავარდნა

რადგან საქართველოს ვალიმ სიმონმა ქეშმარიტ გზას გადაუხვია, იწყო სახელმწიფო საზღვრებსა და გზებზე თავდასხმა და ქალაქი თბილისი,

ლექსი: რომლის ბაღებში მუდამ არის ვარდები,
მთებში კი ჰყვავის ტიტა და სუმბული,

რომელსაც მშვენიერი ზომიერი ჰავა აქვს და მიმზიდველი მდელოები, სადაც არ არსებობს არავითარი შეშფოთება, გარდა იმისა, რაც მეგობრის კულულებში ხდება, სადაც არ არის არავითარი სწულება, გარდა იმისა, რომელსაც იწვევს საყვარელი არსების შემოხედვა; მის ველებზე ქრის ნაზი სიო და გრილი ქარი და გაზაფხულზე მისი მთების მწვერვალებზე ბრძენი განდევგილების ტაძართა აყიყის⁹⁹ კანდელებივით ელვარებენ ტიტები.

ლექსი: ტიტა მისგან ლაშპარივით ბრწყინავს,
მაგრამ მისზე დარდით გულს დადი ასვია.

მისი არხებისა და წყაროების წყალი ზამზამის¹⁰⁰ და ქოუსარის¹⁰¹ წყალსავით სასიამოვნო და გემრიელია, მისი ქარი იესოს სუნთქვასავით მაცოცხლებელი და სულის ჩამდგმელია. ხოლო წყალი ქოუსარის წყაროსავით დარდის გამქარვებელი და მკურნავი.

[თბილისი] ძლიერ დაარბია და იმ ქვეყნის მცხოვრებნი დიდი და პატარა, გათელა და მოსპოქ — ამიტომ გამოვიდა ბრძანება, რომელსაც ემორჩილება ქვეყნიერება, რომ შამხალ-ბეგ ჩერქესს, იბრაჰიმ ხალიფე ალფავათს და ალი-ყული-ბეგ ყაჯარს დავით-ბეგთან ერთად გაელაშქრათ საქართველოზე, დაეკირათ სიმონ-ბეგი და შაჰის კარზე გამოეგზავნათ.

მაღალმა ამირებმა დიდო და მრავალრიცხოვანი ჯარით ლაშქრობის დროშები საქართველოსაკენ გაშალეს. ერთი გზა რომ გაიარეს, იმ ქვეყანაში ჩამოხდნენ. სიმონ-ბეგი. რომელსაც „გათელილი ჰქონდა სიფრთხილის გზა“, გამაგრდა მაღალ მთებში, რომლებიც

ლურჯ ცას ექიმებოდნენ სიმაღლეში და დემავენდის მთას ეჯობებოდნენ სიმაგრეში.

დიდებული ღაზიები საბედისწერო რისხვასავით გაემართნენ იმ მაგარი მთისაკენ. ურწმუნოებმაც ჭიდილსა და ხოცვას მიმართეს. ღაზიებმა ხელი იკრეს მშვილდსა და ისარზე და ბრძოლის ცეცხლი გააჩაღეს ისრები—ფრთამალი ფრინველები, რომელთაც მტრის სისხლის წყურვილის გამო პირი ჰქონდა დაღებული, წყალს არ სვამდნენ, თუ არა მოწინააღმდეგის თვალებიდან, (ხოლო) მშვილდებს—ყორნებს, რომელნიც კუნჭულებში ელოდებოდნენ ხელსაყრელ დროს, ბუდეში სხვა საჭმელი არ მიჰქონდათ, გარდა ურწმუნოთა გვაშებისა.

ამ დროს სიმონმა, უკიდურესი სიამაყის გამო, ძლევამოსილ ლაშქარს შეუტია მცირერიცხოვანი (რაზმით). მან ერთი ღაზი მოჰკლა, მაგრამ ერთმა გამბედავმა კაცმა ის დიდების ცხენიდან დამცირების მიწაზე გადმოაგდო და დაიჭირა¹⁰². ურწმუნოები გაიქცნენ. მსლებელ-მსახურები ზოგი მოკლეს, ზოგიც ტყვედ ჩავარდა.

როცა ღვთის განგებითა და უსაზღვრო ქველი შემწეობით შეჭირვების წყვდიადი განდევნილ იქნა ცხოვრების ფურცლებიდან და მცდარობისაგან (მიყენებული) მწუხარების ჟანგი გულის სარკიდან გადაიწმინდა, დიდებული ამირები საქართველოზე ლაშქრობიდან დაბრუნდნენ და სიმონი შაჰის კარზე გაგზავნეს.

ცხრაას ოთხმოცდაორი (1574/5) წლის ამბები

გარდაცვალებანი

გარდაცვალება ლევან გიორგის ძისა, რომელიც

საქართველოს ვალი იყო

დიდი ხნის განმავლობაში გზადაბნეული მიმოიქცეოდა იგრი ცოდვისა და უკანონობის უდაბნოში. ამ 982 წელს გარდაიცვალა და ქაიხოსრო, ლევანის ძის გიორგის შვილი, მმართველობის ხალიჩაზე დაჯდა. ალექსანდრემ, ქაიხოსროს შვილმა, ყაზახში შეაფარა თავი. ქაიხოსრო სხვა აზნაურებთან ერთად ყაზახისკენ გაემართა. ალექსანდრე ჯავშნოსანი ჯარით დაიძრა იმ უბედურ ხალხზე და ეს ორი შურისმაძიებელი ლაშქარი ერთმანეთს შეხვდა. მამაცობის მახვილი იძრეს და მათ შორის სამარცხვინო ომი გაიმართა. ქაიხოსრო მოიკლა ამ ბრძოლაში. ალექსანდრე მამის ნაცვლად დამკვიდრდა სამეფო ტახტზე¹⁰³ და თვისი მსახურნი გაგზავნა რაჭულის საფარველი შაჰის კარზე—თქვენი მონა ვარო. მისმა უდიდებულესობამ სეიდმა სუმ-ბეგ სეფევი გაგზავნა ხალათით, თაჯით, სარტყელითა და ოქროსუნავიერიანი ცხენით და საქართველოს მმართველობა მას (ალექსანდრეს) უწყალობა.

შენიშვნები ქართული
თარგმანისათვის.

1 მონღოლ ილხანთა სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ, რაც 1336—1353 წლებს შორის მოხდა, ილხანთა ყოფილ ტერიტორიაზე რამდენიმე დამოუკიდებელი სახელმწიფო შეიქმნა — ჩობანიანთა, ჯალაირიანთა, ქორთების (ან, ქართვების), სერბეღარების, მოზაფარიანთა და სხვ.

არაბეთის ერაყში წარმოქმნილ ჯალაირიანთა სახელმწიფოს (1340 — 1410) დამაარსებელი იყო ჯალაირთა მონღოლური ტომის მეთაური ჰასან ბოზორგი (დიდი), რომელმაც სულთნის წოდებულება მიიღო. ჯალაირიანთა სახელმწიფოს დედაქალაქი ბაღდადი იყო. სულთან უვეისის დროს (1356—1375) ჯალაირიანებმა აზერბაიჯანიც დაიპყრეს. ამიერიდან მათ სამფლობელოებს შეადგენდა არაბეთის ერაყი, ირანის ერაყის დიდი ნაწილი, ქურთისტანი, აზერბაიჯანი და სომხეთი. სატახტო ქალაქები იყო ბაღდადი და თავრიზი.

აჰმედ ჯალაირი (1382—1410) ჯალაირიანთა დინასტიის უკანასკნელი წარმომადგენელია. თემურ ლენგის ურდოების შემოსევის დროს იგი გაიქცა და თავი შეაფარა ეგვიპტისა და სირიის სულთანს, რომელმაც საპყრობილეში გამოჰკეტა აჰმედი. თემურ ლენგის სიკვდილის შემდეგ, 1406 წელს, სულთანი აჰმედი ერაყში დაბრუნდა და აღადგინა ჯალაირიანთა სახელმწიფო. მალე კი აზერბაიჯანიც დაიკავა (И. П. Петрушевский, Государства Азербайджана в XV веке, Сборник статей по истории Азербайджана, I, Баку, 1949, გვ. 156—157; Н. В. Пигулевская и др. История Ирана, Л., 1958, გვ. 216—221, 232).

2 შეიხ იბრაჰიმი — შირვანშაჰი იბრაჰიმ I (1382—1417), ფუძემდებელი შირვანშაჰების დერბენდული დინასტიისა (1382—1538).

იბრაჰიმ I ფეოდალური ხანის აზერბაიჯანის ერთ-ერთი გამოჩენილი სახელმწიფო მოღვაწეა. იგი ენერგიულად იღვწოდა იმისათვის, რათა უზრუნველყო შირვანის დამოუკიდებლობა. იბრაჰიმში ძვირფასი საჩუქრებით ეახლა თემურ ლენგს, მორჩილება გამოუცხადა მას და სისხლისმღვრელი შემოსევებისაგან იხსნა

შირვანი. ამის შემდეგ შირვანის ლაშქარმა რამდენიმეჯერ მიიღო მონაწილეობა თემურის ლაშქრობებში (И. П. Петрушевский, Великий патриот ширванцах Ибрагим, Баку, 1942; И. П. Петрушевский, Государства Азербайджана в XV веке, გვ. 154—156; А. А. Али-заде, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана, Баку, 1956, გვ. 383—398).

3 მირხონდის ცნობით, შირვანშაჰ იბრაჰიმის ვაჟს გაიუშარსი (گیومرث) რქმევია (И. П. Петрушевский, Государства Азербайджана в XV в., გვ. 158—159).

4 ყარა-იუსუფი (1410 — 1420) — ყარა-ყოიუნლუს ანუ შავ-ბატკნიან თურქმანთა სახელმწიფოს დამაარსებელი. ყარა-იუსუფი მეთაური იყო ოღუზურ-თურქმანული წარმოშობის ბაჰარლუს ტომისა, რომელიც XIII საუკუნიდან მომთაბარეობდა აზერბაიჯანში, სომხეთსა და ერაყში. თემურ-ლენგის შემოსევების დროს ყარა-იუსუფი სულთან აჰმედ ჯალაირთან ერთად გაიქცა სირიაში. სადაც ორივენი ტყვედ იყვნენ 1406 წლამდე. საპყრობილიდან თავდახსნილმა ყარა-იუსუფმა დიდი ლაშქარი შეაგროვა და დაეხმარა აჰმედს ჯერ არაბეთის ერაყის, ხოლო შემდეგ აზერბაიჯანის დაბრუნებაში. მას შემდეგ, რაც აზერბაიჯანის ტერიტორია გაიწმინდა თემურიანთა ლაშქრისაგან, აჰმედს აღარ სჭირდებოდა ყარა-იუსუფთან მოკავშირეობა და მალე მათ შორის წინააღმდეგობამ იჩინა თავი.

1410 წელს აჰმედმა ისარგებლა იმით, რომ ყარა-იუსუფი თეთრბატკნიან თურქმანებთან ბრძოლით იყო დაკავებული, დაარღვია შეთანხმება და თავრიზი დაიკავა. მანვე, როგორც ჰასან რუმლუ აღნიშნავს, დახმარება სთხოვა შირვანშაჰ იბრაჰიმს. რამდენადაც ჯალაირიანთა სახელმწიფო იმ დროს არ წარმოადგენდა შირვანისათვის საშიშ ძალას, იბრაჰიმმა გადაწყვიტა დახმარებოდა აჰმედს და ხელი შეეშალა შავბატკნიან თურქმანთა კიდევ უფრო მეტი გაძლიერებისათვის. მან თავისი შვილი მიაშველა ლაშქრით ჯალაირიანთა მხრძანებელს.

ყარა-იუსუფმა რომ შეიტყო თავრიზში მომხდარი ამბები, სასწრაფოდ გამობრუნდა. შირვანელთა მაშველ ჯარს მიასწრო აზერბაიჯანში, 1410 წ. 30 აგვისტოს თავრიზის მახლობლად, შამბ-ე ყაზანიში სასტიკად დაამარცხა აჰმედი და ბოლო მოუღო ჯალაირიანთა სახელმწიფოს.

მხოლოდ ამ ბრძოლის შემდეგ მოადგა თავრიზს შირვანელთა ლაშქარი გოუშარ-შაჰის (ან გაიუშარსის) მეთაურობით, რომელიც ტყვედ ჩაიგდო ყარა-იუსუფმა (И. П. Петрушевский, Государства Азербайджана в XV в. გვ. 156—159).

5 იგულისხმება სულთანი აჰმედ ჯალაირი.

6 არსებობს ცნობა, რომ ჯერ კიდევ სირიაში ყოფნის დროს სულთანი აჰმედი შეპირებია ყარა-იუსუფს, რომ თუ საპყრობილედან თავს დააღწევდნენ და წარმატებას მოიპოვებდნენ, სამხრეთ აზერბაიჯანს მას გადასცემდა სამართავად, თვითონ კი არაბეთის ერასყს დაიტოვებდა ბაღდადითურთ. ამიტომაც ყარა-იუსუფი თავის თავს თავრიზის ვალის უწოდებს, ხოლო აჰმედს — ბაღდადის პაქიმს (И. П. Петрушевский, Государства Азербайджана в XV в. გვ. 158; Дж. Ибрагимов, Феодалные государства на территории Азербайджана XV века, Баку, 1962, გვ. 27—28).

7 ყარა-იუსუფი მეტისმეტად ღმობიერად მოექცა გოუპარ-შაჰს და ყოველგვარი გამოსასყიდისა და პირობის გარეშე გაათავისუფლა. გოუპარ-შაჰის ასეთმა უეცარმა დატყვევებამ და კიდევ უფრო მოულოდნელმა გათავისუფლებამ ეჭვი აღუძრა იბრაჰიმს, შვილი ჩემს წინააღმდეგ ხომ არ შეუთანხმდაო ყარა-იუსუფს, რის გამოც მან სიკვდილით დასჯევინა გოუპარ-შაჰი (И. П. Петрушевский, Государства Азербайджана в XV в. გვ. 159).

8 კონსტანტინე I (1407—1412), ალექსანდრე I-ის მამა.

9 შაქის დამოუკიდებელ ფეოდალურ სამთავროს XIV ს-ის მიწურულსა და XV ს-ის პირველ ნახევარში განაგებდა ორლათთა დინასტია, რომლის ერთ-ერთი წარმომადგენელი სიდი შაჰს ედღინ ალი თემურ ლენგის ლაშქართან აღიწვის ციხის მახლობლად გამართულ ბრძოლაში დაიღუბა. 1398 წელს შირვანშაჰ იბრაჰიმის შუამდგომლობით თემურმა შაქი დაღუპული სიდი ალის შვილს სიდი აჰმედს მისცა (И. П. Петрушевский, Государства Азербайджана в XV в. გვ. 184).

10 შამი ანუ შამბი ადგილია თავრიზის დასავლეთით. ილხანმა ყაზანმა (1295—1304), რომელიც დიდ ყურადღებას აქცევდა საქალაქო მშენებლობას, აქ ააგო მთელი სისტემა საქველმოქმედო დაწესებულებებისა, რომელთა შუაში ილხანის აკლდამა იყო აღმართული. ცოტა ხნის შემდეგ ილხანმა ამ ადგილას საფუძველწაუყარა ახალ ქალაქს, რომელსაც ყაზანიე უწოდა სახელად (რ. კიკნაძე, ქალაქები ილხანთა ირანში. „ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან“, თბ., 1957, გვ. 186—187). მშენებლობა ამ ქალაქისა. ისევე როგორც მონღოლთა მიერ დაარსებული ბევრი სხვა ქალაქისაც, არ დამთავრებულა, მაგრამ სახელწოდება „შამბ-ე ყაზანი“ შერჩა ამ ადგილს.

ძასან რუმლუს ცნობა ყარა-იუსუფის შამბ-ე ყაზანისაკენ წასვლის შესახებ არ უნდა იყოს ზუსტი. შავბატკინიან თურქმანთა

ლაშქარი შამბ-ე ყაზანისაკენ კი არ წასულა, რომელიც თავრიზის დასავლეთით მდებარეობს და ფაქტიურად მის გარეუბანს შეადგენს, არამედ ჩრდილოეთით, ყარაბაღისაკენ დაიძრა.

როგორც ზემოთ უკვე ითქვა, შამბ-ე ყაზანისთან ყარა-იუსუფმა აჰმედ ჯალაირი დაამარცხა. ჰასან რუმლუს თხზულებაში ამ ბრძოლის შესახებ საერთოდ არაფერია ნათქვამი. გარდა ამისა, ჩვენს ავტორს აღნიშნული არა აქვს იბრაჰიმისა და მისი შოკავ-შირეების ყარა-იუსუფის წინააღმდეგ გალაშქრების მიზეზი და ისინი გამოჰყავს ამ ბრძოლის ინიციატორებად. ნამდვილად კი ყარა-იუსუფმა რამდენიმეჯერ მოსთხოვა შირვანშაჰს, უბრძოლველად დამნებდო, და ბოლოს დაიძრა კიდევ მის დასამორჩილებლად.

11 ბაბა ჰაჯი ქავერდი ყარა-იუსუფის ბეჭდის მცველი იყო. მასვე მიცემული ჰქონია სოიურღალად ქავერდის ციხე და 600 სოფელი სახნავ-სათესი მიწებით (И. П. Петрушевский, Государства Азербайджана в XV в., гл. 189; И. П. Петрушевский, Очерки из истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Л., 1949, гл. 148).

12 სპარსულ ტექსტშია — فوط — „ფუთა“, რაც აგრეთვე აბანოში სახმარ წინსაფარს და ხელსაწმენდსაც ნიშნავს (ვ. ფუთურიძის შენიშვნა).

13 ყაზანფარი, ასადულაჰი, ხალილულაჰი (მომავალი შირვანშაჰი), მანუჩაჰრი, აბდ არ-რაჰმანი, ნასრულაჰი და ჰაშემი იბრაჰიმის შვილები იყვნენ. სხვა წყაროებში მოხსენიებულია აგრეთვე შირვანშაჰის ძმა ბაჰლული. მირზონდი ფაიდარის ყადის ნაცვლად, ბაიაზედის ყადის ასხენებს (И. П. Петрушевский, Государства Азербайджана в XV в. гл. 160).

14 ფირ-ბულდაყი ყარა-იუსუფის ვაჟი იყო.

15 კონსტანტინესთან ერთად თურქმანებს დაუხოციათ აგრეთვე მისი ძმებიც (ან ძმა) და სამასი ქართველი აზნაური (აბდ არ-რეზაყი სამარყანდი, შერეფ-ხან ბითლისი).

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ჰასან რუმლუს, რომლის თხრობა ამ შემთხვევაში სხვა წყაროთა მონაცემებს ემყარება, სწორად არა აქვს მოცემული აღწერილი ამბების თარიღები. კერძოდ, როგორც აღვნიშნეთ, ყარა-იუსუფისა და აჰმედ ჯალაირის ბრძოლა 1410 წელს მოხდა, ხოლო ომი ყარა-ყოიუნლუს სახელმწიფოს მბრძანებელსა და ამიერკავკასიის მეფე-მთავართა შორის 1412 წლის ნოემბერში გაიმართა. ჰასან რუმლუს გარდა ამ ომის შესახებ ცნობები მოეპოვებათ მათეოს განძასარელს, აბდ არ-რეზაყ

სამარყანდის, შერეფ-ხან ბითლისის, მუნჯიმ-ბაშის (იხ. ი. აბუ ლ-აძე: მათეოს განძასარელის ცნობა მეფე კონსტანტინეს შესახებ, „ენიკის მოამბე“, V—VI, თბ., 1940; რ. კიკნაძე, ქართველი და აზერბაიჯანელი ხალხების საბრძოლო მეგობრობის ისტორიიდან, თსუ შრომები, ტ. 108, 1964).

16 შეიხ ახი ყასაბის თაოსნობით თავრიზელ ვაჭარ-ხელო-სანთა გაერთიანებების მეთაურებმა, რომელთა შორის შირვანშაჰი იბრაჰიმი გარკვეული სიმპათიით სარგებლობდა, თავს იდევს ყარა-იუსუფის მიერ მოთხოვნილი გამოსასყიდის გადახდა იმ პირობით. თუ იგი დათანხმდებოდა ნაღდი ფულის ნაცვლად საქონლის მიღებაზე. ყარა-იუსუფის თანხმობის მიღების შემდეგ თავრიზელებმა 1200 თუმნის ღირებულების საქონელი შეიტანეს ყარა-იუსუფის ხაზინაში, სამაგიეროდ კი მიიღეს ბარათები, რომლის ჭაფუძველზე შირვანის საგადასახადო სახსრებიდან უნდა აეღოთ აღნიშნული თანხა (И. П. Петрушевский, Государства Азербайджана в XV веке, გვ. 161).

17 აყ-ყოიუნლუს თურქმანთა სახელმწიფოს მბრძანებელი ჰასან-ბეგი ანუ უზუნ-ჰასანი („გრძელი ჰასანი“). წყაროების ცნობით, თურქულად მას ჰასან-თევილი რქმევია, სპარსულად — ჰასან-დერაზი, ხოლო აზერბაიჯანულად უზუნ-ჰასანი (Дж. Ибрагимов, Феодалные государства на территории Азербайджана XV века, გვ. 35). „გრძელი ჰასან-ბეგ, რომ უზუნ-ჰასანს ეძახიან“ — შენიშნავს ფარსადან გორგიჯანიძე (ს. კაკაბაძის გამოც., 1925, გვ. 209).

აყ-ყოიუნლუს ანუ თეთრბატკნიან თურქმანთა ტომები მდინარე ტიგროსის ზემო წელსა და დიარბექრ-სივასის მიდამოებში მომთაბარეობდნენ. ყარა-ყოიუნლუსა და აყ-ყოიუნლუს თურქმანთა გაერთიანებანი ერთმანეთს მტრობდნენ და ხშირად ებრძოდნენ. 1467 წელს აყ-ყოიუნლუს ლაშქარმა სამხრეთ სომხეთში გაანადგურა ყარა-ყოიუნლუს რაზმები და ბოლო მოუღო მათ სახელმწიფოს. მომდევნო, 1468 წლის გაზაფხულზე უზუნ-ჰასანმა აზერბაიჯანიც დაიკავა და თავრიზი თავის სატახტო ქალაქად გამოაცხადა. ამიერიდან თეთრბატკნიან თურქმანთა სახელმწიფოს (1468—1501) შემადგენლობაში შედიოდა მთელი დასავლეთი ირანი, სომხეთ-ქურთისტანის მთიანეთი, არაბეთის ერაყი, აზერბაიჯანი მდ. მტკვრამდე.

აყ-ყოიუნლუს სახელმწიფოს მბრძანებლები ფადიშაჰის წოდებულებასაც ატარებდნენ.

18. უზუნ-ჰასანმა რამდენიმე მარბიელი ლაშქრობა მოაწყო საქართველოში. 1477 წ. შემოსევის შესახებ ვრცელი ცნობები მო-

ებოვებათ XV საუკუნის იტალიელ მოგზაურებს ბარბაროსა და ან-
ჯოლელოს, რომლებიც თან ახლდნენ თურქმანთა ლაშქარს (დაწვე-
რილებით ამ შემოსევის შესახებ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქარ-
თველი ერის ისტორია, IV, თბ., 1948, გვ. 119—125; რ. კიკნაძე,
საქართველო-ირანის ურთიერთობის ისტორიიდან XV საუკუნის
მეორე ნახევარში, ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VII, 1964,
გვ. 116—122).

19 აყ-ყოიუნლუს სახელმწიფოს მბრძანებელი იაყუბი (1487—
1492).

XV საუკუნის ისტორიკოსი ფადლაღა იბნ რუზბეჰანი მო-
გვითხრობს, რომ 881 (1476/7) წელს საქართველოში ლაშქრობის
შემდეგ უზუნ-ჰასანი შეუძლოდ შეიქნა და მალე გარდაიცვალა
(1478 წ. 5 იანვარს). ამავე ავტორის ცნობით, მას ხუთი ვაჟი დარ-
ჩენია: სულთან-ხალილი, ყიას ედ-დინ მაყსუდი, იაყუბი, იუსუფ-
ბაჰადური და მასიჰ-მირზა. მათგან მამამ მესამე შვილი იაყუბი
დანიშნა თავის მემკვიდრედ. მაგრამ ჰასანის სიკვდილის შემდეგ
უფროსმა ძმამ ხალილმა მიიტაცა ტახტი და მოაკვლევინა მაყსუდი
(ფადლაღა იბნ რუზბეჰანი, თარიხ-ე ალამ-არა-იე ამინი, ინგლი-
სური თარგმანი ვ. მინორსკისა, ლონდონი, 1957, გვ. 25—
26; რ. კიკნაძე. ფადლაღა იბნ რუზბეჰანის „თარიხე ალამ-
არა-იე ამინი“, „კავკასიურ-ახლოაღმოსავლური კრებული“, II, თბ.,
1962, გვ. 282—283). ხალილმა მხოლოდ ნახევარ წელს გასძლო
ტახტზე. იმავე 1478 წელს მას აუჯანყდა იაყუბი, რომელიც ხალი-
ლმა დიარბეჰრის გამგებლად დანიშნა. ბაიანდურისა და მოვსი-
ლუს მომთაბარე ტომთა დახმარებით იაყუბმა ხოისთან დაამარცხა
სულთან-ხალილი, მოაკვლევინა ის და თვითონ დაიკავა აყ-ყოიუნ-
ლუს სახელმწიფოს მბრძანებლის ტახტი (შდრ. ქართლის ცხოვ-
რება, II: „ქმნა ღმერთმან და მოკუდა ყაენი უზუნ-ასან და მიიღო
პატრონობა ძემან მისმან სულთანმან, და ძმა მისი იალუბ ეშურე-
ბოლა მიღებად პატრონობას“. გვ. 479).

20 სპარსულ ტექსტშია — *اس صيام*; თეთრბატანიან თურქ-
მანთა საქართველოში ამ ლაშქრობის ვრცელი აღწერილობა მოე-
პოვება აგრეთვე ფადლაღა იბნ რუზბეჰანს, რომელიც აღნიშნავს,
რომ თურქმანთა ლაშქარმა რამაზანის (ე. ი. მარხვის) თვეში მიად-
წია საქართველოს (თარიხ-ე ამინი, გვ. 51).

21 „ახალ ქართლის ცხოვრებაში“ ახალციხის აღების ამბავი
მოკლედ არის გადმოცემული: „მოადგეს ციხესა ახალციხესა,
ბრძოდეს დიდხანს და ვერღარა დაუდგნა სიმაგრემან, ვატეხეს და
დაწვეს ქალაქი და დაიპყრეს ჯელთა მესხნი დარბაისელნი ციხო-

ვანნი“ (ქართლის ცხოვრება, II, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., თბ., 1959, გვ. 343. იხ. აგრეთვე გვ. 482).

ბევრად უფრო ვრცლად მოგვითხრობს ახალციხის აღების შესახებ იბნ რუზბეჰანი (იხ. რ. კიკნაძე, საქართველო-ირანის ურთიერთობის ისტორიიდან XV საუკუნის მეორე ნახევარში, გვ. 124—125).

22-ჰასან რუმლუც და იბნ რუზბეჰანიც იხსენიებენ „ხათუნის ციხეს“ (قلعة خاتون). იბნ რუზბეჰანის სიტყვით, ამ ციხეს, რომელიც ისეთი მტკიცე იყო, რომ აქამდე ვერცერთ ხელმწიფეს ვერ მოეხერხებინა მისი აღება, ქართველი დედოფლების განძის შესანახად იყენებდნენ ხოლმე. იმ დროს აწყურის ციხეში ყვარყვარე ათაბაგის (ყვარყვარე II, 1451 — 1498) მეუღლის (დედისიმედის) ქონება ყოფილა დაცული (თარხ-ე ამინი, გვ. 52).

23 „მერმე აიყარნეს და მოადგნეს ციხესა და ქალაქსა აწყურისასა და მოწუეს აწყურეი და მოაოჯრეს ქალაქი და ციხესა ვერ უძლეს ბრძოლითა აღებად და წასვლა ინებეს.

მაშინ ეზრახეს ციხოვანთა და უქადეს მშჯდობა და არა დაქცევა საყდრისა და ციხისა. ამას ზედან გამოენდვნეს, შესცთენ მცველნი იგი ციხისანი და მაწყურელი და მას თანა სხუანიცა ჩინებულნი განიზრახნეს, აღიხუნეს კლიტენი ციხისანი და თვნიერ თხოვისა და ბრძოლისა უღმრთოსა მას მთავარსა მიაართუეს“ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 343; შდრ. გვ. 482).

ფაღალაჰ იბნ რუზბეჰანი რამდენადმე უფრო ვრცლად აღწერს აწყურის ციხის აღებას. ციხის განძეულში აღმოჩნდა თურმე ლალის თვლები, რომელთა ფასი, ავტორის სიტყვით, ერთი ქვეყნის ხარაჯას უდრიდა (თარხ-ე ამინი, გვ. 53).

24 نعلی: ნა'ლ-ბაჰა, როგორც ა. ალი-ზადე შენიშნავს, ნალის შესაძენად განკუთვნილი გამოსაღები იყო, რომელიც განსაკუთრებით ყოფილა გავრცელებული მონღოლთა შემოსევების წინაშე ხანაში, მაგრამ მომდევნო საუკუნეებშიც ხდებოდა მისი აღება. ვასალურ დამოკიდებულებაში მყოფი ფეოდალის ტერიტორიაზე ხანის ან ამირას ლაშქრის გავლის დროს ფეოდალი ვალდებული იყო მიერთებია მისთვის საკმაოდ დიდი თანხა და სხვადასხვა ნივთები (А. А. Али-заде, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. გვ. 248—249).

რა თქმა უნდა, ამ გადასახადს, რომლის რაოდენობა, როგორც ჰასან რუმლუს ცნობიდანაც ჩანს, საკმაოდ დიდი ყოფილა, აღარაფერი ჰქონდა საერთო ნალის ღირებულებასთან და წარმოადგენდა იძულებით მისართმეველს, ფეშქაშს, რომელიც დამოკიდებულ გამგებელს უნდა გაემზადებინა ხელმწიფისათვის.

ჩვენ ეს ტერმინი ზოგადად „ფენის ქირად“ გვაქვს თარგმნილი (იხ. რ. კიკნაძე, საქართველო-ირანის ურთიერთობის ისტორიიდან XV საუკუნის მეორე ნახევარში, გვ. 126).

25 ვახუშტი ბაგრატიონი და „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ე. წ. მესამე ტექსტის ავტორი იაყუბ-ფადიშაჰის ამ ლაშქრობას 1486 წლით ათარიღებენ. ამავე თარიღს იზიარებენ ივ. ჭავჭავაძე და ვ. მინორსკი. ჰასან რუმლუ, როგორც ვნახეთ, 1483 წლის ამბებში აღწერს ამ ლაშქრობას. ასეთ ადრეულ თარიღს 1486 წელთან შედარებით გარკვეული უპირატესობა გააჩნია, რაც აუცილებლად გასათვალისწინებელია (დაწვრილებით იხ. რ. კიკნაძე, საქართველო-ირანის ურთიერთობის ისტორიიდან XV საუკუნის მეორე ნახევარში, გვ. 126—127).

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ იაყუბ-ფადიშაჰის საქართველოში პირველი ლაშქრობის აღწერის დროს ჰასან რუმლუს, როგორც ჩანს, ხელთ ჰქონია ფადლალაჰ იბნ რუზბეჰანის „თარინ-ე ალამ-არა-იე ამინი“.

26 სულთან ჰეიდარ სეფევი (1456—1488) — გამგებელი არღებელის ფეოდალური სამთავროსი, რომელსაც სეფიანთა საგვარეულო ედგა სათავეში. ეს გვარი, რომელსაც სათავე დაუდო ცნობილმა შეიხმა სეფი ელ-დინ ისჰაკმა (1252—1334), განსაკუთრებით დაწინაურდა ირანში XIII—XIV სს-ში. სეფიანები სუფიურ-დერვიშული ორდენის სეფევიეს მემკვიდრეობითი შეიხები იყვნენ. მათ ბევრი მიმდევარი ჰყავდათ და დიდი გავლენითაც სარგებლობდნენ.

XV საუკუნეში სეფიანთა მთავარი საყრდენი გახდა აზერბაიჯანულ ენაზე მოლაპარაკე თურქული მოდგმის შვილი მომთაბარე ტომი: შამლუ. რუმლუ, უსთაჯლუ, თაქალუ; ავშარი, ყაჯარი, ძულ-ყადარი. ეს ტომები, რომელთა რაოდენობა შემდეგში მნიშვნელოვნად გაიზარდა, სეფიანი შეიხების „მურიდებად“, „დერვიშებად“ და „სუფეებად“ იწოდებოდნენ, სინამდვილეში კი ფეოდალური ლაშქრის ბირთვის შეადგენდნენ.

უკვე XIV ს-ის უკანასკნელ მეოთხედში სეფიანები ისლამის შიიტური მიმდინარეობის მიმდევარი იყვნენ. შეიხ ჰეიდარის განკარგულებით სეფიანთა მომხრე მომთაბარე ტომთა მეომრები თორმეტი შიიტური იმამის პატივსაცემად 12 წითელი ნაკეცისაგან შემდგარ ჩალმას ატარებდნენ, რის გამოც მათ ყიზილბაშები („წითელთავიანები“) ეწოდათ.

ყიზილბაშურ ტომებზე დაყრდნობით არღებელის შეიხებმ ჩუნეიდი (1447—1456) და ჰეიდარი ცდილობდნენ ფართო დაპყრობითი პოლიტიკა ეწარმოებინათ. ამასთან ერთად, „საღვთო

ომის“ სახელით ისინი ხშირად აწყობდნენ მარბიელ ლაშქრობებს მეზობელ ქრისტიანულ ქვეყნებში (И. П. Петрушевский, Государства Азербайджана в XV в., გვ. 201—208; История Ирана, გვ. 251, 252; О. А. Эфендиев, Образование азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века, Баку, 1961, გვ. 60—73).

27 ფაღვალად იბნ რუზბეჰანის ცნობით, როდესაც უზუნ-ჰასანმა თბილისი აიღო 1477 წელს, თავრიზს დაბრუნების წინ მან ამირა ხალილ-ბეგ ბეგთაში დანიშნა თბილისისა და მისი ოლქის გამგებლად (თარიხ-ე ამინი, გვ. 88). უზუნ-ჰასანის სიკვდილის შემდეგ „დაავდეს თათართა ტფილისი და სომხითი და დაიჭირა მეფემან ბაგრატ“ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 342). იბნ რუზბეჰანიც აღნიშნავს: ფადიშაჰის გარდაცვალების გამო შაჰზადეები თავიანთი საქმით იყვნენ დაკავებული და მენაპირე ამირები დახმარების გარეშე დარჩნენ. ხალილ-ბეგმა მიატოვა საქართველო და თავრიზს დაბრუნდა. ამით ისარგებლეს ქართველებმა და დაიკავეს თბილისი (თარიხ-ე ამინი, გვ. 88—89). 1483 წელს სულთანმა იაყუბმა ხალილ-ბეგი თავისი ვაჟის ბაისუნყურის აღმზრდელად დანიშნა და შირაზის გამგებლად გაგზავნა (იქვე, გვ. 50). 1487 წელს იაყუბმა შირაზიდან გაიწვია ხალილ-ბეგი და საქართველოში გამოგზავნა (იქვე, გვ. 54, 89). ხალილ-ბეგი ერთ წელიწადს დარჩა საქართველოში „და იყვის ყოველთა დღეთა ომი“. ქართველებმა რამდენიმეჯერ დაამარცხეს თურქმანთა რაზმები, რის შემდეგ „ადგა ხალიბეგ და სხუანი ყაენის თავადები, მივიდეს და შეეხუეწნეს ყაენსა“ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 344, 484). ალბათ ხალილის სწორედ ამ დამარცხებას უნდა გულისხმობდეს ჰასან რუმელუ. მის მიერ მოწოდებული ცნობების მიხედვით შეიძლება სუფი ხალილის დასახმარებლად იაყუბის თხოვნით გაილაშქრა შირვანისაკენ.

სხვა წყაროების მიხედვით, ხალილ-ბეგის დამარცხების საპასუხოდ იაყუბმა საკუთარი ლაშქარი გაგზავნა საქართველოში ვალი-ალა ეშიკალასის სარდლობით (თარიხ-ე ამინი, გვ. 89—91; იხ. აგრეთვე რ. კიკნაძე, საქართველო-ირანის ურთიერთობის ისტორიიდან XV საუკუნის მეორე ნახევარში, გვ. 127—129). შეიძლება ჰეიდარის გალაშქრების მიზანი კი ჩერქეზთა წინააღმდეგ „საღვთო ომის“ მოწყობა ყოფილა. 1488 წლის გაზაფხულზე მან საამისონებართვა მიიღო იაყუბისაგან, არდებილიდან დაიძრა და შირვანში შევიდა. შირვანშაჰმა ფარუხ იასარმა (1462—1500), რომელიც მტრულად იყო განწყობილი შიიტ სეფიანთა მიმართ, გზა გადაუღობა მას. სულთან იაყუბს მოსვენებას უკარგავდა შეიხ ჰეიდარის

გაძლიერება და აქტიური მოქმედება. ამიტომ მან მაშველი ჯარი გაუგზავნა შირვანშაჰს. 1488 წლის 9 ივლისს გამართულ სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლაში ყიზილბაშები დამარცხდნენ, ჰეიდარი კი მოიკლა (თარხ-ე ამინი, გვ. 61—82).

28 ალექსანდრე მაკედონელი.

29 სეფიანთა სახელმწიფოს დამაარსებელი შაჰ-ისმაილ I (1501—1524).

ჰეიდარის სიკვდილის შემდეგ იაყუბმა არდებილი და სეფიანთა სხვა სპმფლობელოები დაიკავა, ხოლო შეიხის მცირეწლოვანი შვილები (თავისი დისწულები) დაატყვევა და ახტამარის სომხურ მონასტერში მოათავსა (ვანის ტბის კუნძულზე). რამდენიმე წლის შემდეგ როსთემ-ფადიშაჰმა (1492—1497), რომელსაც იმედი ჰქონდა, რომ თავის მოწინააღმდეგე უფლისწულებთან ბრძოლაში გამოიყენებდა სეფიანებს, ტყვეობიდან გაათავისუფლა ჰეიდარის შვილები და არდებილიც დაუბრუნა სულთან-ალის, ჰეიდარის უფროს ვაჟს. მაგრამ მალე, სულთან-ალის სწრაფად მზარდი გავლენით შეშინებული როსთემ-ფადიშაჰი თავს დაესხა მას. სულთან-ალი ბრძოლაში დაიღუპა, ისმაილმა კი გილანს შეაფარა თავი. არდებილი ისევ თურქმანებმა დაიჭირეს. 1499 წელს 13 წლის ისმაილი გილანიდან აზერბაიჯანს დაბრუნდა, რათა სათავეში ჩადგომოდა ყიზილბაშებს. მან ისარგებლა აყ-ყოიუნლუს სახელმწიფოში არსებული წინააღმდეგობებით, ჯერ შირვანშაჰი ფარუხ იასარი დაამარცხა და ააოხრა შირვანი (1500—1501), ხოლო შემდეგ ალვანდ აყ-ყოიუნლუს შეუტია, გაანადგურა მისი ლაშქარი, 1501 წელს დიდი ზემოთ შევიდა თავრიზში და თავი შაჰად გამოაცხადა (И. П. Петрушевский, Государства Азербайджана в XV в., გვ. 209—210; И. П. Петрушевский, Азербайджан в XVI—XVII веках, Сборник статей по истории Азербайджана, I, გვ. 228—233; О. А. Эфендиев, Образование азербайджанского государства Сефевидов, გვ. 80—92).

30 აქ ჩამოთვლილია შვიდი ძირითადი ყიზილბაშური ტომი (უსთაჯლუ, შამლუ, რუმლუ, თაქალუ, ძულ-ყადარი, ავშარი, ყაჯარი), რომლებიც სეფიანთა მთავარ საყრდენ ძალას წარმოადგენდნენ ხელისუფლებისათვის ბრძოლაში (ამ ტომთა წარმოშობასა და ურობის შესახებ იხ. И. П. Петрушевский, Очерки из истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., გვ. 90).

ისმაილის მომხრე ტომთა შორის იხსენიება აგრეთვე ვარსაყის თურქმანული ტომი, რომელიც ყარამანიდან (მც. აზია) იყო გადმოსული.

ცალკე ყიზილბაშურ ტომად ირიცხებოდნენ აგრეთვე ყარა-
ჩადაღის (ყარადაღის) სუფიები (ანუ „ყარადაღლუს ტომი“). ყარა-
დაღის ჰაქიმები „ხალიფეს“ წოდებულებას ატარებდნენ.

31 ჩოხურ-საადი — ერევნის ოლქი.

32 მენტეშის ციხე სომხეთშია, თანამედროვე ლენინაკანის
მახლობლად.

უთუოდ საყურადღებოა ჰასან რუმლუს ცნობა ხოლეთა-ბეგის
სარდლობით საქართველოში მარბიელი ლაშქრის გაგზავნის შე-
სახებ.

906 წელი, როცა ამ შემოსევას ჰქონია ადგილი, დაიწყო
1500 წლის 28 ივლისს და დამთავრდა 1501 წლის 16 ივლისს.
რამდენადაც ამ ლაშქრობის წინ ყიზილბაშები ბჭობდნენ იმაზე თუ
სად გაეტარებინათ ზამთარი, საქართველოში შემოსევა 1500 წ.
შემოდგომაზე მომხდარა.

ქართულ წყაროებში ამ შემოსევების შესახებ არაფერია
ცნობილი.

33 1516 წელს, ათაბაგ მზეჭაბუკის გარდაცვალების შემდეგ
სამცხის ათაბაგად გახდა მისი ძმისწული, ჭაიხოსრო I-ის (1498—
1500) ვაჟი, ყვარყვარე III (1516—1535). ტახტის მიძიებელი მა-
ნუჩარი, რომელიც იმავე წელს აუჯანყდა მას და დაამარცხა კი-
დეც, ყვარყვარე II-ის მეექვსე ვაჟი და ყვარყვარე III-ის ბიძა
იყო (იხ. ქრ. შარაშიძე, სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მისა-
ღები, თბ., 1961, გვ. 99—101, 134—138).

34 შურაგელი ქალაქია ყარსსა და ბასიანს შორის. ფ. გორგი-
ჯანიძე „შორეკალს“ უწოდებს (დასახ. გამოც., გვ. 213).

35 ტექსტშია — قرقس; სედონის გამოცემაში — قرقس;

36 მანუჩარის სახლთუხუცესის (ვაქილის) სახელი — اراريسر
აშქარად შერყვნილია ავტორის ან გადამწერთა მიერ.

37 ჰასან რუმლუს ცნობები ყვარყვარესა და მანუჩარს შო-
რის ტახტისათვის ბრძოლის, ყვარყვარეს მიერ შაჰ-ისმაილისთვის
დახმარების თხოვნისა და დივ-სულთანის სამცხეში შემოსევის
შესახებ 1516 წელს, ჯერჯერობით გათვალისწინებული არ ყოფი-
ლა ჩვეს ისტორიოგრაფიაში.

38 ოსმალეთის სულთანი სელიმ I იავუზი (1512—1520).

39 ادا ايلي (დად ელი — დადიანის ქვეყანა?) — იგულისხ-
მება დასავლეთ და სამხრეთ საქართველო.

40 შაჰ-ისმაილმა 1518 წლის ზამთარი ნახჭევანში გაატარა.
ამ დროს მის კარზე კვლავ გამოჩნდა ათაბაგი ყვარყვარე, რომე-
ლიც როგორც ჩანს, კიდევ დაუმარცხებია მანუჩარს.

41 კახეთის მეფე ლევანი (1520—1574).

42 შაქის დამოუკიდებელი ფეოდალური სამთავროს ჰაქიმი ჰოსეინ-ბეგი ყარა-ქეშიშ ოღლის დინასტიიდან (ეს დინასტია 1444—1551 წლებში განაგებდა შაქს).

ჰოსეინ-ბეგის ლევან კახთა მეფესთან ბრძოლაში დაღუპვის ამბავი ქართულ წყაროშიც არის მოთხრობილი: „ოდეს მორჩილობდა ასან-ბეგ დევრიშ მაჰმადის მამა შაჰ-ისმაილს, მაშინ ეს ლევან მიუქდა ასან-ბეგს შაქის და მოკლა ასან-ბეგ, და მოარბია შაქი“ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 363. შდრ. გვ. 504).

43 ტექსტშია — قارى و قارى (ყაბრი და ყანუყი). ყაბრი მდინარე იორია, ხოლო ყანუყი — ალაზანი (შდრ. იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო სერგი ჭიქიამ, თბ., 1964, გვ. 44, 122—124).

44 ამ სოფლის (ყარი?) ადგილმდებარეობის დადგენა ვერ მოხერხდა.

45 როგორც ცნობილია, ქართულ წყაროებში მოხსენიებულია შაჰ-ისმაილ I-ის ორი შემოსევა საქართველოში 1518 და 1522 წლებში. ერთ-ერთი შემოსევის დროს მას თითქოს თბილისიც აუღია.

ამჟამად ჩვენს ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრდა შეხედულება, რომ თვითონ შაჰ-ისმაილი არასოდეს ყოფილა საქართველოში. ჰასან რუმლუს ცნობებიდანაც ირკვევა, რომ ისმაილის მიერ საქართველოს დასარბევად გამოგზავნილ ლაშქარს ყოველთვის დივსულთან რუმლუ სარდლობდა. ამავე დროს. ჰასან რუმლუს ცნობათა საფუძველზე შესაძლებელი ხდება ამ შემოსევებთან დაკავშირებული მრავალი საყურადღებო საკითხის გარკვევა.

უნდა აღინიშნოს, რომ ცნობები დივსულთანის საქართველოში შემოსევათა შესახებ მოეპოვებათ XVI ს-ის სხვა სპარსულენოვან ისტორიკოსებსაც (ხონდეშირს, ზეინ ალ-აბედინ ალის, ბუდაყ ყაზვინის, შერეფ-ხან ბითლისის), მაგრამ, ჩვენი აზრით, მათ ერთმანეთში უნდა ჰქონდეთ არეული რამდენიმე სხვადასხვა ლაშქრობა. ყოველ შემთხვევაში, ჰასან რუმლუს ცნობათა საფუძველზე ხერხდება ამ შემოსევების თანმიმდევრობისა და მიზეზების საკმაოდ მწყობრი სურათის აღდგენა.

1516 წ. ათაბაგ ყვარყვარე III-ს აუჯანყდა მანუჩარი, რომელმაც ტახტი წაართვა თავის ძმისწულს.

ყვარყვარემ დახმარებისათვის მიმართა შაჰ-ისმაილს, რომელმაც ლაშქარი გაგზავნა დივსულთანის მეთაურობით და უბრძანა, ყოველი ღონე ეხმარა სამცხიდან მანუჩარის განსადევნად.

შეშინებული მანუჩარი ოსმალეთში გაიქცა. მან დახმარება გამოსთხოვა სულთან სელიმ I-ს და 1518 წელს სამცხეს მოვიდა ოსმალთა ჯარის თანხლებით, რათა ყვარყვარესთვის ქვეყანა წაერთმია. ყვარყვარემ სასტიკად დაამარცხა ოსმალთა ჯარი.

როგორც ჩანს, ამის შემდეგ მანუჩარს კვლავ უცდია ყვარყვარესთან ბრძოლა. შესაძლებელია, მან გარკვეულ წარმატებასაც მიაღწია. ყოველ შემთხვევაში, იმავე 1518 წელს ყვარყვარე ისმარის ეახლა და დივ-სულთანის სარდლობით გამოგზავნილ ლაშქარს საქართველოსაკენ გამოუძღვა. ამჯერად დივ-სულთანს გორი და სურამი აუღია.

ამით მთავრდება საქართველოში დივ-სულთანის შემოსევების პირველი ციკლი (1516—1518 წწ.), რომელსაც, ჩვენი აზრით, არავითარი კავშირი არა აქვს იმ შემოსევასთან. ხონდემირი და სხვა ისტორიკოსები 927 (1521) წლით რომ ათარიღებენ.

1521 წლის შემოსევა, როგორც ჰასან რუმელუს თხრობიდან ირკვევა, ლევან კახთა მეფის შაქუე თავდასხმით და ჰოსეინ-ბეგის მიერ შაჰ-ისმაილისათვის დახმარების თხოვნით ყოფილა გამოწვეული.

ხონდემირისა და სხვა ისტორიკოსთა ცნობა იმის შესახებ, რომ საქართველოში დივ-სულთანს ეახლნენ ლევანი, ყვარყვარე, დავითი და მანუჩარი, უთუოდ საყურადღებო და ანგარიშგასაწვეია. როგორც ჩანს, ყვარყვარესა და მანუჩარს შორის ჯერ კიდევ გრძელდებოდა ბრძოლა ათაბაგის ტახტისათვის და ორივე ცდილობდა სეფიანი მბრძანებლის გულის მოგებას (ამ შემოსევებთან დაკავშირებით იხ. დ. კაციტაძე, ირან-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, თსუ შრომები, ტ. 108, თბ., 1964).

46 სეფიანთა დინასტიის მეორე წარმომადგენელი შაჰ-თამაზ I (1524—1576).

შაჰ-ისმაილ I 930 წლის რაჯაბის 19-ს (1524 წ. 23 მაისს) გარდაიცვალა, 38 წლის ასაკში. თანამედროვენი მას ახასიათებენ როგორც შესანიშნავ სარდალსა და ნიჭიერ პოლიტიკოსს. ისმაილის დახასიათება ქართულმა წყაროებმაც შემოგვინახეს: „შაჰ-ისმაილი იყო კაცი ჭკუიანი და სავსე ხონჯითა. ამან გამოაჩინა სჯული შიასი და დაუწყო სჯულთა ოსმანთასა გინება, და აღამალა სახელი ალიასი, და თვთ თავი თვისი ძედ ალისა თქუა. და მიერთგან იწამეს ყიზილბაშთა ძედ იმამისა, არა ხოლო მეფობისათვის, არამედ ძეობისა მისთვის იმამისა სწამთ სალოცავად და პატივ-სცემენ მღთაებრ დღეინდელად დღემდე“ (ქართლის ცხოვრება, II, 357. შდრ. გვ. 496).

ჰასან რუმლუს ცნობით, ისმაილის დროს სეფიანთა სახელმწიფოს შემადგენლობაში შედიოდა აზერბაიჯანი, ირანის ერაყი, ფარსი, ქერმანი, ხორასანი და ხუზისტანი, აგრეთვე, დროებით, დიარბექრი, ბალხი და მერვი. მიუხედავად რამდენიმე ცდისა და ზოგიერთი წარმატებისა, შაჰ-ისმაილ I-ის დროს ყიზილბაშებმა ვერ დაიპყრეს საქართველო, თუმცა კი ზონდემირის ცნობით, ქართველ მეფე-მთავრებს მისთვის „ბაჯ ო ხარაჯ“-ის მიცემა უკისრიათ (იხ. ვ. გაბაშვილი, „სათათრო გამოსაღებელი“ გვიანფეოდალურ საქართველოში, „მიმოხილველი“, III; თბ., 1953, გვ. 149—151; ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში, თბ., 1958, გვ. 254 შმდ).

შაჰ-ისმაილს ოთხი ვაჟი ჰყავდა: თაჰმასბი (თამაზი), ალყასი, საამი და ბაჰრამი. მათგან მამის სიკვდილის დღესვე, 1524 წ. 23 მაისს, დილით, ტახტზე დასვეს 10 წლის შაჰ-თამაზ I, რომელიც სათამაშო ბურთად გადაიქცა ყიზილბაშური ტომების ამირათა ხელში.

შაჰ-თამაზი დიდად განსხვავდებოდა შაჰ-ისმაილ I-ისაგან. „მას მამის შორსგამჭვრეტელობა და გონების სიღრმე აკლდა.“ (ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV. გვ. 242). მისი კარის ისტორიკოსი ჰასან რუმლუც კი ვერ ახერხებს შაჰის ყველა ნაკლისა და უცნაურობის დაფარვას. „შაჰ-თამაზი საკმაოდ განათლებული ყოფილა. უყვარდა მხატვრობა და კალიგრაფია, მაგრამ სუსტი ნებისყოფისა და მეტისმეტად ეჭვიანი იყო. მას შემდეგ, რაც ხელში აიღო სახელმწიფოს მართვა-გამგებლობა, შაჰი თვითონ აკეთებდა ყველა საქმეს და იმდენად ძუნწი ყოფილა, რომ მისი ნებართვის გარეშე სულ მცირე ხარჯის გაწვევაც კი არავის შეეძლო. შაჰ-თამაზს პირადად მიუღია მონაწილეობა მრავალ ლაშქრობაში, მაგრამ განსაკუთრებული სამხედრო ნიჭი არ გამოუჩენია (И. П. Петрушевский, Азербайджан в XVI—XVII веках, გვ. 263—265).

47 ბარგუშათი თანამედროვე სამხეთის სსრ სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში მდებარე მთიანი ოლქია. ისქანდერ მუნში (თეირანის ლითოგრ. გამოც., გვ. 63) და ფარსადან გორგიჯანიძე (გვ. 212) შაჰ-თამაზის ყარაბაღს მისვლას ამოწმებენ.

48 ქართლის მეფე ლუარსაბ I (1530—1556).

49 ხელნაწერის აშიაზე ძნელად გასარჩევი ხელით. შემდეგი მინაწერია გაკეთებული: „ხსენებული გულბათი მდაბიო ხალხს ეკუთვნის, რომელთაც მსახურს უწოდებენ, და თან აზნაურნიც არის, რადგან ამირად ითვლება“ (თარგმანი ეკუთვნის ვ. ფუთუჩიძეს).

ისქანდერ მუნში ცნობით, გულბაათი თბილისის პაქიმი ყოფილა, ფარსადანის სიტყვით: — „ქალაქის ციხისთავი და შოვრაგი“ (გვ. 212), ხოლო „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ტექსტების მიხედვით იგი იყო „ციხისთავი ტფილისისა“ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 357, 497).

შაჰ-თამაზმა, როგორც ჩანს, დიდი წყალობა უყო მოღალატე გამუსლიმანებულ გულბაათს და თავის ამალაში ჩარიცხა მისი ვაჟები, რომელნიც შაჰის ერთგული და სანდო კაცები გამხდარან (იხ. კ. ტ ა ბ ა ტ ა ძ ე, შერეფ-ხან ბიბლისის ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 168).

50 ტექსტში — حبش (სედონთან — حبش). ისქანდერ მუნში და ფარსადან გორგიჯანიძე არ იხსენიებენ ამ ქართველი თავადის გვარს. ისქანდერი მხოლოდ აღნიშნავს, ძღვევამოსილი ყიზილბაში მეომრების შიშით ზოგმა ქართველმა ამირამ ბირთვისის ციხეს შეაფარაო თავი (გვ. 63).

51 შაჰ-თამაზის საქართველოში პირველი შემოსევის ამბავი (იხევე, როგორც სხვა შემოსევებისაც) მეტნაკლებად ვრცლად არის მოთხრობილი ქართულ საისტორიო წყაროებშიც (ფარსადან გორგიჯანიძე, „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ტექსტები, „ცხოვრებაჲ საქართველოჲსა“).

52 ოსმალეთის სულთანის სულეიმან I სჯულმდებელი (1520—1566).

53 იმერეთის მეფე ბაგრატ III (1510—1565).

54 იანიჩარი (სიტყვასიტყვით — ახალი ჯარი) — XIV საუკუნის შუა წლებში შექმნილი რეგულარული ჯარი ოსმალეთში.

55 სიბა მოძრაგი საფარია, რომელსაც ციხიდან ნატყორცნი ისრისა, ქვისა და ტყვიისაგან იფარებდა ციხის კედლებზე იერიშით მისული ჯარი (სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში, I, ნაკვ. 1, გამოსცა ვლ. ფუტურიაძე, თბ., 1961. ტერმინოლოგიური ლექსიკონი, გვ. 91—92).

56 თოფხანა (توپخانه) — არტილერია.

57 შაჰ-თამაზ I-ის ძმა ალყას-მირზა, შირვანის ბეგლარბეგი (1538—1547).

1537 წელს შირვანში აჯანყება მოხდა, რომელსაც სათავეში ჩაუდგა ვინმე დერვიში, სახელად მოჰამედი. იგი გარდაცვლილი შირვანშაჰის ხალილულაჰ II-ის (1524—1536) შვილად აცხადებდა თავს და ხელისუფლებას ედავებოდა მცირეწლოვან შაჰროხს (1536—1538), ხალილულაჰ II-ის ძმისწულს.

ამ არეულობით ისარგებლა შაჰ-თამაზმა, 1538 წლის გაზაფხულზე თავისი ძმის ალყას-მირზას სარდლობით 20-ათასიანი ლაშ-

ქარი ვაგზავნა შირვანში და ხანგრძლივი ბრძოლის შემდეგ დაიპყრო ეს მხარე. შირვანი სეფიანთა სახელმწიფოს ველაიეთად გამოცხადდა, ხოლო მის გამგებლად (ბეგლარბეგად) ალყას-მირზა დაინიშნა.

ადგილობრივი ფეოდალები უკმაყოფილო იყვნენ შირვანის სახელმწიფოს გაუქმებით და ცდილობდნენ დამოუკიდებელი სამეფოს აღდგენას. ასეთი განწყობილებით ისარგებლა ალყას-მირზამ, 1447 წ. აშკარად აჯანყდა სეფიანთა ხელისუფლების წინააღმდეგ და თავი დამოუკიდებელ ხელმწიფედ გამოაცხადა. იგი დაპარცხდა შაჰის მიერ ვაგზავნილ ლაშქართან ბრძოლაში და ოსმალეთს შეათარა თავი (Н. П. Петрушевский, Азербайджан в XVI—XVII веках, გვ. 265—267).

58 ქემალ ედ-დინ ისმაილ ბენ ჯემალ ედ-დინ მოჰამედ ბენ აბდ არ-რეზაყ ისფაჰანი — ირანელი მეხოტბე პოეტი XIII საუკუნისა. დაიღუპა მონღოლთა შემოსევების დროს 635 (1237/8) წელს.

59 ტექსტში — دای ; ისქანდერ მუნშისთან — دای (გვ. 64). ფარსადან გორგიჯანიძის სიტყვით, შაჰი ბარდავს მისულა (გვ. 213).

60 ისქანდერ მუნშის ცნობით, შაჰ-თამაზს აყ-შაჰრში ეახლნენ კახეთის მეფე ლევან და იმერეთის მეფე ბაგრატ, რომელთაც ფეშქაში და „ბაჯო ხარაჯ“ მიართვეს შაჰს და იმ ლაშქრობაში მონაწილე ემსახურებოდნენ ძღვევამოსილ ამაღას (გვ. 64). ფარსადან გორგიჯანიძეც აღნიშნავს, რომ „კახეთის ბატონი ლევან და იმერეთის მეფე ბაგრატ ძღვენითა და კარგის ფეშქაშით ყაენსთან მოვიდნენ. ის ლაშქრობა ერთგულად იმსახურეს“ (გვ. 213).

ამ ცნობათა საფუძველზე ივ. ჯავახიშვილი დაასკვნინდა, რომ „ამ ორმა ქართველმა მეფემ ეს ლაშქრობა ერთგულათ იმსახურეს კიდევ საქართველოს ამოხრებელ მტერთან“ (ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია. IV, გვ. 249). ჰასან რუმლუს თხრობიდან ჩანს, რომ ლევანი და ბაგრატი შაჰს იმ დროს ხლებიან, როცა მას თავისი საქმე საქართველოში მოთავებული ჰქონდა და უკან მიემართებოდა. როგორც ცნობილია, ჰასან რუმლუ პირადად მონაწილეობდა ამ ლაშქრობაში და მისი ცნობები ამ შემთხვევაში განსაკუთრებულ ნდობას იმსახურებს როგორც თვითმხილველისა. ამგვარად, ეს მძიმე ბრალდება, ბაგრატისა და ლევანის საქართველოს ამოხრებელი მტრის ლაშქრობაში მონაწილეობას რომ ეხება, ამჯერად არ დასტურდება.

შაჰ-თამაზის ამ ლაშქრობის ზუსტ თარიღს იძლევა ჰასან რუმლუ, რომელიც აღნიშნავს, რომ ლაშქრობა 953 (1546/7) წელს მომხდარა. ამასთან ერთად, მასვე აღნიშნული აქვს, რომ როცა

ყიზილბაშები საქართველოში მოვიდნენ, მზე თხის რქის ზოდიაქოს ბოლოში მდგარა, რაც 1547 წლის იანვრის შუა რიცხვებს შესაბამეა. ფ. გორგიჯანიძეც ახსენებს „იანვრის სიცივეს“ (გვ. 213).

61 ისქანდერ მუნშისა და ფარსადან გორგიჯანიძეს შედარებით მოკლედ აქვთ მოთხრობილი შაჰის დაპყრობისა და ამ ლაშქრობაში ლევან კახთა მეფის მონაწილეობის ამბები. სამაგიეროდ, ვრცელი ცნობები მოიპოვება ამის შესახებ „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ტექსტებში (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 363, 504—505).

62 ტექსტშია — راتق و فاتق — შემკვერელ-გამხსნელი, ე. ი. საქმეების სრულუფლებიანი გამგებელი (ვ. ფუთურიძის შენიშვნა).

63 گورسن و گله سن — „მოდი-მნახეს ციხე“ (აზერბაიჯანულად), რაც ამ სიმაგრის მიუვალობაზე უნდა მიუთითებდეს.

64 სიღნაღი (თურქ. siğirnak) — თავშესაფარი, სიმაგრე (მდრ. ვ. დონდუა, რუსეთ-საქართველოს დამაკავშირებელ ტრაქტებზე, „კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები“, თბ., 1966, გვ. 351, შენ. 16).

65 ხეიბერის ციხე ქ. მედინის მახლობლად მდებარე ამავე სახელწოდების სოფელში იდგა. სინონიმა მიუვალი, ძნელად ასაღები სიმაგრისა.

66 ტექსტში — اداكلي; იაგელოს განმარტებით, اداكلي ზარბაზნის ერთ-ერთი სახეა (Ягелло, Полный персидско-арабско-русский словарь, გვ. 195).

67 خطه — ლოცვა, რომელსაც პარასკეობით კითხულობენ მეჩეთში ღვთისა და წინასწარმეტყველ მოჰამედის სადიდებლად და ხელმწიფის საკეთილდღეოდ.

كس — მონეტის წარწერა, სადაც მისი მომჭრელი ხელმწიფის სახელი იხსენიება.

„ხუტბა და სიქა გაიფურჩქნა და განახლდა კეთილშობილი სახელით“, ე. ი. შაჰ-თამაზ I-ის სახელზე ხუტბა იქნა წაკითხული მეჩეთში და მისი სახელით ფული მოიჭრა შაქში, რაც ნიშნავს, რომ ეს მხარე საბოლოოდ შეუერთდა სეფიანთა სახელმწიფოს.

68 სამცხის ათაბაგი ქაიხოსრო II (1545—1573).

69 ისქანდერ მუნშისთან მოხსენიებული არიან ლუარსაბ, ვახუშტი და შერმაზან ქართველი (გვ. 64). ფ. გორგიჯანიძის ცნობით, ვახუშტი და შერმაზანი ლორე-ბამბაკის პატრონები ყოფილან (გვ. 213, 214), რაც არ უნდა იყოს სწორი. პასან რუმელუსა და ისქანდერ მუნშის მოწმობით, მათ თმოგვისა და აყ-შაჰრის ოლქი ეკუთვნოდათ.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ფარსადანის მიერ მოხსენიებული „შერმაზან და ავალი“ (გვ. 214) შერყვნილი „შერმაზან ოღლი“ უნდა იყოს (შდრ. ჰასან რუმლუ), ხოლო „შერმაზან ალჯუ“ (იქვე) — „შერმაზან და ვახუშტი“ (واخوش). „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ტექსტებში შემონახული „ივჯუზ—ივჯუშ—იჯუ“ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 364, 500, 506) ასევე შერყვნილი „ვახუშტი“ უნდა იყოს (შდრ. ისქანდერ მუნშის الحوش).

70 ისქანდერ ფაშა — „არზუმის ბეგლარბეგი სკანდარ-ფაშა“ (ფ. გორგიჯანიძე, გვ. 213).

71 სედონთან — ارقرو و منكوب (ვარიანტები: بالكوب، مالنكوب).

ისქანდერ მუნში და ფარსადან გორგიჯანიძე საერთოდ არ ახსენებენ ამ ციხეების სახელებს.

„ახალი ქართლის ცხოვრების“ ე. წ. მესამე ტექსტში სხვა ციხეებთან ერთად ჩამოთვლილია „ვანის ქუბი“ და „აწყური“ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 500. იხ. აგრეთვე, ცხოვრებაჲ საქართველოჲსა, მ. ბროსეს გამოც., პარიზი, 1832, გვ. 8). იქნებ. ارقرو და منكوب ჰასან რუმლუს მიერ არასწორად ჩაწერილი და გადაშფერთაგან შერყვნილი აწყური და ვანის ქვაბია?

72 ტექსტში — درزباد; ფ. გორგიჯანიძესთან — „ზარზმა“ (გვ. 214).

73 მანი წონის ერთეულია. თავრიზული მანი დაახლოებით 3 კილოგრამს უდრიდა. შაჰური ორჯერ მეტი იყო.

74 ისქანდერ მუნში „ანან-ბეგს“ ახსენებს (انان بگ — გვ. 65), ფარსადანი „ამოანს“ (გვ. 214). ბერი ეგნატაშვილთან არის „ომან“ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 364), „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ე. წ. მესამე ტექსტში — „ამაონ“ (იქვე, გვ. 500), ხოლო „ცხოვრებაჲ საქართველოჲსაში“ („პარიზის ქრონიკა“) — „ამაოან“ (გვ. 8).

75 თირის თვე (تير ماه) ირანული მზის კალენდრის მეოთხე თვეა და ივნის-ივლისს შეესაბამება. ამავე დროს, ჰასან რუმლუს სიტყვით მზე იმ დროს სასწორის ზოდიაქოში ყოფილა, რაც სექტემბერ-ოქტომბერში ხდება. თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ უკვე აგრილებული იყო და საქართველოდან წასული შაჰი ყარაბაღისაკენ გაემართა დასახამთრებლად (ამას ერთხმად ამოწმებენ ჰასან რუმლუ, ისქანდერ მუნში და ფარსადან გორგიჯანიძე), აშკარა გახდება შეუსაბამობა თირის თვესა და ქალწულის ზოდიაქოს შორის. ქალწულის ზოდიაქოს შეპრივერის თვე (شهر يور) შეესატყვისება.

76 ისქანდერ მუნშიც მოგვითხრობს, რომ შაჰ-თამაზის ლაშქარმა ქართლზე ჩამოიარა, ბევრი მცხოვრები გაეკლტა და დიდძალი ნადავლი იშოვა (გვ. 65), ფარსადანი კი უმატებს, რომ ქართველებმაც, „საცა მოიწყელეს ყიზილბაში. მოკლეს“ (გვ. 215).

77 შერეფ-ხან ქურთი — XVI საუკუნის ცნობილი ისტორიკოსი შერეფ-ხან ბითლისი. შერეფ-ხანი დაიბადა და აღიზარდა ირანში, შაჰ-თამაზ I-ის კარზე. მრავალი წლის განმავლობაში განაგებდა სეფიანთა სახელმწიფოს სხვადასხვა ოლქებს. მის კალამს ეკუთვნის სპარსულ ენაზე შედგენილი ვრცელი საისტორიო თხზულება „შერეფ-ნამე“ („შერეფის წიგნი“), რომლის წერა ავტორმა ოსმალეთში დაასრულა 1596 წელს (დაწვრილებით შერეფ-ხანისა და მისი საისტორიო ნაწარმოების შესახებ იხ. И. П. Петрушевский, Очерки из истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв. 30—32; კ. ტაბატაძე, შერეფ-ხან ბითლისის ცნობები საქართველოს შესახებ).

78 არჯიში და ბარგირი ვანის ტბის ჩრდილოეთით ძღებარე ქალაქებია.

79 ტექსტშია — **مزروت**; ვახუშტის ცნობით, „იმერხევის დასავლით, ძამაზედ, არს მძორეთი, მცირე ქალაქი. მოსახლენი სომეხნი, ურიანი. ციხე არს მაღალს კლდესა ზედა ნაშენი. ესე არს ძამის ციხე“ (ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1941, გვ. 58).

ისქანდერ მუნშის თხზულებაში ამ ციხის სახელი კიდევ უფრო მეტად არის შერყვნილი (**مراوت** — გვ. 66). ფ. გორგიჯანიძესთან და „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ე. წ. პირველ და მესამე ტექსტებში (გვ. 365, 506) ვერის ციხე იხსენიება.

80 ისქანდერ მუნშის ცნობით, ციხისთავი ფარსადანი გარეთ გამოვიდა და ციხე ყიზილბაშებს გადასცა (გვ. 66). ფ. გორგიჯანიძე აღნიშნავს, რომ „ფარსადან ციხო[ანი] უვნებელად მოარჩინა“ (გვ. 215). „ვერის ციხე ნებით მოსცა ფარსადან, და უვნებელად ციხოვანნი მოარჩინნ“ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 506).

81 ატენის ციხის აღებისა და ლუარსაბის დედის დატყვევების ამბავს გადმოგვცემენ აგრეთვე ისქანდერ მუნში და ფარსადან გორგიჯანიძე. ამასთან ერთად, ქართველ ავტორს სპარსულ წყაროებთან შედარებით საინტერესო დეტალებით შეუფხვია თხრობა.

ყიზილბაშთა „ლაშქარი დაბალს დადგა და ციხე მაღალს კლდეს ზედ ნაგები იყო და გასაკვირვებელი სიმაგრე აქონდა და ქვითკირით ნაშენები იყო და მეფის ლუარსაბის დედა, მრავლის

თავადებისა და აზნაურიშვილების ჯალაბნი მასთან იყვნენ. და გარედამ ლაშქარი შემოეხვივა და შიგნიდამ ქართველნი. შეიქნა შუღლი და ცემა და მრავალი ყიზილბაშნი ამოსწყვიტეს. ციხის აღება გაძნელდა, ამისათვის რომ არც სიბა მიიტანებოდა, არც შეეტვრებოდა და არც სითმე ზარბაზანი მიუდგებოდა. თათართ ერთი ატენელი კაცი დაიჭირეს, სიკვდილის შიშით იმან უთქრა: თუ არ მამკლავთო, ციხეს ავალბინებო. ამათაც ფიცი მისცეს უვნებლობისა. იმან ეს ანბავი მოახსენა: ჭისა და აბა[მ]ბრების წყალი დაელიაო, და ჩრდილოეთისაკენო მომცრო წყალი გამოსდისო და იმის წყლით რჩებიანო, და იმას მისაპარავი გზა აქვსო, იმას გასწავლითო და ის უკუჭირეთო და ღონე გაუწყდების, ციხეს მოგცემენო. წინ წაუძღვა და იმ წყლის გზა ასწავლა. და ყიზილბაშთ ის წყალიც უკუჭირეს და ციხოვანთ მშველი აღარ გაუჩნდა, უწყლობამაც ძალი უყო. და მრავალი ყიზილბაშნი და ქართველნი იმ ციხის აღებაში დაიხოცნეს და ციხე აიღეს“ (გვ. 215—216). „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ე. წ. მესამე ტექსტის ავტორის ცნობით, ციხის გამცემი ყოფილა „ერთი ფარეში, კავთისწვეელი ბეთიაშვილი, ფარეში მეფის ლუარსაბის დედისა“ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 506).

82 ისქანდერ მუნში მოგვითხრობს, რომ მას შემდეგ, რაც შაჰ-თამაზი საქართველოში მეოთხე ლაშქრობიდან გაბრუნდა, ლუარსაბი ისევ გორში მოვიდა. მასთან შეგროვდა ყველა, ვინც ყიზილბაშთა მახვილს გადარჩენოდა. ერთ ხანს მშვიდად იყო, მერე კი ისევ დაიწყო ურჩობა და შაჰის წინააღმდეგობაო (გვ. 66).

„რა ყაენი მეოთხეს ზედ ქართლით დაბრუნდა, ყოველს ლაშქრობას უმეტესი აოხრება ქნა, მეფის დედა წაიყვანა. ამისის ჯავრით [ლუარსაბმა] თავის ლომურს გუნებას ველარ გაუძლო, შეიყარა ლაშქარი და ყაენის მამულს რბევა დაუწყო. ასრე უთხრა ქართველთა: მამაცმან კაცმანო უნდა თავის თავი მგელს ამგზავსო და მტრის ლაშქარი ცხვარი ეგონოსო. როგორც მგელი ცხვარს, ისრე მტერთ უნდა მიუქდესო, და გამარჯვება მლთისა არისო“ (ფ. გორგიჯანიძე, გვ. 216).

ციხის სახელწოდება ჰასან რუმლუს ტექსტში არის — *كوش*; ისქანდერ მუნშისთან — *لوهيس*, ხოლო ფ. გორგიჯანიძე (გვ. 216) და „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ე. წ. მესამე ტექსტი (გვ. 508) ლუარსაბის გარის ვარხუნას მისვლას ამოწმებენ.

83 ტექსტშია — *محمد بيك چيني* (სედონის გამოცემაში — *چيني*). ისქანდერ მუნშის ერთგან აქვს *محمد سلطان ميرچيني*, შემდეგ კი მოკლედ — *چيني* (გვ. 67). ივ. ჯავახიშვილი კითხულობს —

„მირჩინი“ (ქართველი ერის ისტორია, IV, გვ. 257). ფ. გორგიჯანიძე საერთოდ არ იხსენიებს ამ ყიზილბაში მეომრის სახელს, „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ე. წ. მესამე ტექსტში კი მას „მაჰმად სულთანი“ ჰქვია (გვ. 509).

84 ტექსტში — *كسا*; „ახალი ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, „მოუჭდა ყიზილბაში ერთი, რომელსა ერქუა ზაქირ, და სცა მახვილი და სწყლა სასიკუდინოდ მეფე ლუარსაბ და შეჭდა თვთ მეფის ლუარსაბის ცხენსა და ივლტოდა“ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 366, იხ. აგრეთვე გვ. 510). ფ. გორგიჯანიძის ცნობით, „თათართ წაქეუელს მეფეს ისარი დააყარეს და მეფე იმათის ისრით მოკვდა“ (გვ. 217).

85 საქართველოს ერთიანობისა და დამოუკიდებლობისათვის გამოჩენილი მებრძოლის ლუარსაბ I-ის შესანიშნავი დახასიათება აქვს მოცემული XVII ს-ის ქართველ ისტორიკოსს ფარსადან გორგიჯანიძეს, რომელიც აღნიშნავს, რომ „ურუმთა და ყიზილბაშთ ნამეტნავად მისგან ეშინოდათ. მეზობელნი ვითაც ყმანი ემსახურებოდნენ და თვითან სხვათა ყმობის თქმა არ იკადრა“. (გვ. 216).

კიდევ უფრო მაღალ შეფასებას აძლევს ლუარსაბის ღვაწლს ბერი ეგნატაშვილი: „უკეთუმცა მეფესა ლუარსაბს ესოდენი ბრძოლა არ ექმნა, ახლამცა საქართველო ქმნილიყო სრულ სარკინოზ და, რაოდენიცა დღეს სახელნი არიან საქართველოსანი, ყოველნივე ვრმლისა მისისგან არიან. რამეთუ ესე ლუარსაბ იყო კაცი ბრძენი და გონიერი, მოშიში ღმრთისა და მორწმუნე სჯულიერად, ღუაწლ-მრავალი და ბრძოლასა შინა მკნე და ახოვანი და მბრძოლი, ლომებრ ძლიერი და სარდალი კეთილი“ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 366).

86 ქართლის მეფე სიმონ I (1556—1601).

სიმონი მამის პოლიტიკას აგრძელებდა და ენერგიულად იბრძოდა ყიზილბაშთა წინააღმდეგ. მართალია, ისქანდერ მუნში და ფ. გორგიჯანიძე აღნიშნავენ, თითქოს ტახტზე ასვლის შემდეგ სიმონი 4—5 წელიწადს გორში იყო და ძალას იკრებდა, მაგრამ, როგორც ჰასან რუმელუს ცნობიდან ირკვევა, მას გამეფებისთანავე შეუტევია ყიზილბაშებისათვის. სწორედ ამით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული ყარაბაღის ბეგლარბეგის შაჰვერდი-სულთან ზიად ოღლი ყაჯარის გამოლაშქრება საქართველოზე 1557 წელს. როგორც ჩანს, სიმონი ჯერ კიდევ არ იყო მზად მრავალრიცხოვან მტერთან საბრძოლველად, ამიტომ მან მთებს შეაფარა თავი.

87 ჰასან რუმელუს ცნობა ყარაბაღის ბეგლარბეგის შემოსევის შესახებ (რომლის მსგავსი არ გვხვდება სხვა წყაროებში) კარგად ახასიათებს ყიზილბაშთა დამოკიდებულებას საქართველოს მი-

მართ („ყანები და ხეები მწიფე ხილიანად ძირიანად ამოგლიჯეს“!).

88 XVI ს-ის ირანელი ისტორიკოსის ბუდაყ ყაზვინის ცნობით ლევან კახთა მეფის ძე იესე მამას გადაუდგა, შაჰის კარზე მივიდა და მუსლიმანობა მიიღო. ამ ამბის დასათარიღებლად ავტორს მოტანილი აქვს ლექსი:

عیسی لوند شد مسلمان از صدق

(ბუდაყ ყაზვინი, ჯავაჰერ ალ-ახბარ, ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერი, დორნის კატ. № 288).

„იესე ლევანის ძე მუსლიმანი გახდა გულწრფელად“.

ამ ფრაზის ცალკეული ასოების რიცხვითი მნიშვნელობის შეკრება იძლევა იმავე თარიღს, რომელიც ჰასან რუმლუს თხზულებაშია — 967 წ. (1559. 3. X — 1560. 21. IX).

89 ტექსტში — **كوه كوه** (სედონთან — **كوه**). ისქანდერ მუნში და ფ. გორგიჯანიძე აღნიშნავენ, რომ სიმონმა თბილისის დასაბრუნებლად გაილაშქრა. „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ე. წ. პირველი და მესამე ტექსტების მიხედვით ქართველთა ლაშქარი ციხედიდს მისულა (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 367, 510. შდრ. ცხოვრებაჲ საქართველოჲსა, გვ. 9).

90 სიტყვების თამაშია. **کوه گین** კაცის სახელიც არის (გურგინ — გიორგი) და მძვინვარესაც ნიშნავს.

91 ჰასან რუმლუ და ისქანდერ მუნში 968 (1560/1) წლით ათარიღებენ ამ ბრძოლას. ამავე დროს, ქართული წყაროებით, „ის დამე აღდგომის დამე იყო“ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 367, 511). სპარსული და ქართული წყაროების მონაცემების გათვალისწინებით შესაძლებელი ხდება ციხედიდის ბრძოლის ზუსტი თარიღის დადგენა: 1561 წელს აღდგომა 6 აპრილს იყო.

92 ამრიგად, დავითი ყაზვინს მისულა 1561 წლის 25 დეკემბერს. ჰიჯრის 969 წელი 1561 წ. 11 სექტემბერს იწყება და 1562 წ. 30 აგვისტოს მთავრდება. რაკი ჰასან რუმლუ ამავე 969 წლის ამბებში აღნიშნავს, „რჯულის საფარველმა შაჰმა თბილისის გამგებლობა მას უწყალობაო“, ეს ნიშნავს, რომ დავითი თბილისში ჰიჯრის 969 წელსვე, ე. ი. 1562 წლის 30 აგვისტომდე დაბრუნებულა.

93 როგორც ვხედავთ, ლევან მეფის შვილი იესე, რომელმაც თვალის ასახვევად მიიღო მუსლიმანობა, გულში კი ქრისტიანად რჩებოდა (ბუდაყ ყაზვინი, დასახ. ხელნაწერი, ფ. 329 ბ), 1562 წლის 23 დეკემბერს ჩაუსვამთ ალამუთის ციხეში.

1562 წ. 20 ნომბერს ინგლისის სავაქრო აგენტს ა. ჯენკინსონს შაჰ-თამაზ I-ის კარზე უნახავს რენეგატი ქართველი უფლისწული, რომელიც ირანში იყო თავშეფარებული. გამოთქმულია მოსახრება, რომ ეს უფლისწული ბატონიშვილი იესე უნდა ყოფილიყო (პროფ. ვ. გაბაშვილი). ამ უკანასკნელ ხანს ჯ. სტეფნაძე შეეხო ამ საკითხს და აღნიშნა, რომ „იესე ლევანის ძე, ირანის შაჰის ბრძანებით, 1562 წლის შუა წლებიდან ვიდრე 1577 წლამდე, ალამუტის ციხეში იყო გამომწყვდეული. იგი აღნიშნულ აუდიენციას ვერ დაესწრებოდა“ (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ასპირანტთა და ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა სამეცნიერო კონფერენციის თეზისები, თბ., 1966, გვ. 16). ჯ. სტეფნაძის აზრით, ჯენკინსონს ირანში უნდა ენახა დავით ლუარსაბის ძე (დაუთ-ხანი), რომელიც თითქოს შაჰ-თამაზის კარზე იმყოფებოდა 1561—1564 წლებში (იქვე, გვ. 17).

როგორც უკვე აღვნიშნეთ (იხ. წინა შენიშვნა), დავითი 1562 წლის აგვისტომდე დაბრუნებულა თბილისში. ამჟამად ჩვენს ისტორიოგრაფიაში დავითის მეფობის პერიოდად 1562—1578 წლებია მიღებული (იხ. ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში, გვ. 31). ამგვარად დავითს არ შეეძლო დასწრებოდა აღნიშნულ აუდიენციას.

იესე ლევანის ძე, როგორც ვნახეთ, 1562 წ. დეკემბერში დააპატიმრეს. ამრიგად, მას შეეძლო იმავე წლის ნომბერის თვეში დასწრებოდა ჯენკინსონის პატივსაცემად გამართულ მიღებას.

94 ოსმალეთის სულთანი სელიმ II (1566—1574).

95 როგორც ცნობილია, ირანმა და ოსმალეთმა 1555 წელს ამასიაში დადებული საზავო ხელშეკრულების თანახმად საქართველო შუაზე გაიყვეს. „ხონთქარმან და ყანმა საქართველო შვა გაიყვეს. სამცხე და ქართლი და კახეთი ყანსა, იმერეთი, ოდიში და აფხაზეთი, გურია და ლაზის ქვეყანა ჯონთქარსა“ (ფარსადან გორგიჯანიძე, გვ. 215). სულთან სულეიმანის მიერ მიტაცებულ ამ ქართულ ტერიტორიას უნდა გულისხმობდეს ჰასან რუმლუ „დადელის“ სახელით.

96 თურქმანული მოდგმის ძულ-ყადარის ტომი თავდაპირველად სამხრეთ სომხეთსა და დიარბექრის მიდამოებში მომთაბარებოდა, მოგვიანებით კი დამოუკიდებელი სამფლობელო შექმნეს მდ. ეფფრატის მარჯვენა ნაპირზე, რომელშიც შედიოდა ალბისტანი და მარ'აში.

97 მოჰამედ ფაშა — მეჰმედ ფაშა, თევილი, რომელიც ჯერ რუმელიის ვალი იყო, შემდეგ ვეზირობა მიიღო და უფლისწულ სელიმის სიძე გახდა. ბოლოს სადრაზამადაც (პირველ ვეზირად)

დანიშნეს (იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასი-
ის შესახებ, გვ. 107, შენ. 31).

98 ისქანდერ მუნში აღნიშნავს, რომ სიმონმა ორჯერ დაამარ-
ჯხა დავითი და თბილისის ადვილად ხელში ჩაგდების იმედით
ალყა შემოარტყა ქალაქს, მაგრამ ყიზილბაშები მტკიცედ იცავდ-
ნენ ციხეს. სიმონს ქალაქის მცხოვრებთა იმედი გაუტრუვედა და
გორში დაბრუნდა (გვ. 69).

99 აყიყი (عقيق) წითელი ან ვარდისფერი ძვირფასი ქვა (იხ.
ნ. ქოიავა, ძვირფასი ქვები რუსთაველის პოემაში, „ენიმკის მო-
ამბე“, III, თბ., 1938, გვ. 60—61).

100 ზემზემი მექის ტაძრის მახლობლად მდებარე ჭის სა-
ხელია.

101 ქოუსარი სამოთხის წყაროს სახელია.

102 ისქანდერ მუნშის მიხედვით სიმონი ცხენიდან გადმოაგ-
დო შამხალ-სულთანის მსახურმა, სახელად ჯემშიდმა (გვ. 69).
ფარსადანის სიტყვით, მეფის ცხენიდან გადმომგდები „ქართველ-
თაგან თქვეს“ (გვ. 219).

103 ქართული წყაროებით, ალექსანდრე ლევანის შვილია და
არა ქაიხოსროსი, რომელიც ალექსანდრეს ნახევარძმა იყო.

ლევანის სიკვდილის შემდეგ კახეთის სამეფო ტახტი დაიკავა
ალექსანდრემ, რომელსაც აუჯანყდნენ მისი ძმები ელი-მირზა და
ქაიხოსრო — შამხლის ასულის შვილები. „და რა სცნა ბატონმან
ალექსანდრე, შეიყარა მანცა სპა თჳსი და წარვიდა მათ ზედა.
მივიდა და ეწყუნენ ურთიერთას. და იქმნა ბრძოლა ძლიერი და
მოისრა ორგნითვე სპანი მრავალნი და მოიკლნეს ელიმირზონ და
ხოსრო-მირზა“ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 369. შდრ. გვ. 515).

საძიებლები*

პირთა საძიებელი

ა

აბღ არ-რაჰმანი 16, 46
 აბღ არ-რეზაყ სამარყანდი 46
 აბღულა-ხანი 27, 28
 აბედინ-ბეგ შამლუ 19
 აბულაძე ი. 47
 ალაპ-ყული-ბეგ ასაქ ოღლი 31
 ალექსანდრე მაცედონელი 52
 ალექსანდრე I (საქართველოს მეფე) 45
 ალექსანდრე II (კახთა მეფე) 40, 66
 ალვანდ აყ-ყოიუნლუ 52
 ალი 55
 ალი-ზადე ა. 49
 ალი-სულთან თაქალუ 29, 31
 ალი-სულთან ძულ-ყადარი 25
 ალი-ყული-ბეგ ყაჯარი 39
 ალყას-მირზა 25, 56, 57, 58
 ამოან 60
 ამოან 60
 ამირ-სულთან რუმლუ 8, 25
 ამოან 60
 ანან-ბეგი 60
 ანჯოღლელო 48
 არბარანირი 20
 ართოღრული 37
 ასადულაჰი 16, 46
 ახი ყასაბი 17, 47
 აჰმედ ფაშა 26
 აჰმედ ყაფარი 9, 11
 აჰმედ ჯალიირი 15, 43, 44, 45, 46

ბ

ბაბა ჰაჯი-ბეგ ქავერდი 16, 46
 1. ბაგრატ III 23, 57, 58 (იხ. აგრეთვე
ბაში-აჩუქი)

2. ბაგრატ VI (ქართლის მეფე) 51

1. ბაიზიდ I 37, 38
 2. ბაიზიდ II 37, 38
 ბაირამ-ბეგ ყაჯარი 32
 ბაისუნყური 51
 ბარბარო 48
 ბასთამი იბ
 ბაში-აჩუქი (ბაგრატ III) 24, 26
 ბაჰლული 46
 ბაჰრამ-მირზა 10, 56
 ბედირ-ბეგ უზბაში 32
 ბედირ-ხან უსთაჯლუ 26, 27, 29, 30
 ბერქენიშვილი ნ. 61
 ბეთიაშვილი 62
 ბუდაყ ყაზვინი 9, 54, 64

გ

გაბაშვილი ვ. 56, 65
 გაიუმარსი 44
 გიორგი (ლევან კახთა მეფის ძე) 36, 40, 64
 გორჯიჯანიძე ფ. 12, 47, 53, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66
 გოუჰარ-შაჰი 15, 44, 45
 გულბაათ ქართველი 23, 56, 57

დ

დავით X 31, 32, 55
 დავითი (დავით-ხანი, დავით-ბეგი) 37, 38, 39, 64, 65, 66
 დედისიმედლი 49
 დელუ ბეჰა ედ-დინი 24, 25
 დერვიშ მოჰამედ-ხანი 22, 26, 27, 29, 54
 დივ-სულთან რუმლუ 20, 21, 22, 53, 54, 55

* საძიებლები შეადგინა რევაზ კიკნაძემ.

დონდუა ვ. 59
დორნი ბ. 10, 12, 15

ე

ეგნატაშვილი ბერი 60, 63
ელძემ-ბეგ რუმლუ 32
ელი-მირზა (ელიმირზონ) 66

ვ

ვალი-ალა ეშოკალასი 51
ვახუშტი (ვახუშტი-ბეგი) 29, 31, 59, 60
ვახუშტი ბაგრატიონი 50, 61

ზ

ზაზა-ბეგი 36
ზაქირი 37, 63
ზეინ აღ-აბედინ ალი 54

თ

თაბით-ალა ძულ-ყადარი 35
თამაზ 1 (შაჰ-თამაზ I. ჰასან რუმლუს ტექსტში მოხსენიებულია, როგორც „ქვეყნის (ან რჯულის) საფარველი შაჰი“) 10, 11, 12, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 55, 56, 57, 59, 61, 62, 64, 65
თეიყუნ-სულთან ყაჯარი 28, 32
თემურ ლენგი 43, 44, 45

ი

იაგელო 59
იყუბ ფადიშაჰი 17, 18, 48, 50, 51, 52
იპია ყაზვინი 9
იბრაჰიმ I (შირვანშაჰი) 15, 16, 17, 43, 44, 45, 46, 47
იბრაჰიმ ფეჩევი 54, 66
იბრაჰიმ ხალიფე აღფავაი 39
იბრაჰიმ ხალიფე ყარაშანი 38
იბრაჰიმ-ხან ძულ-ყადარი 25, 32
იღრის ბითლისი. 11
ილიას-ბეგ ეილუდ ოღლი 19
ისა-ხანი (იესე ლევანის ძე) 35, 37, 64, 65

ისმაილ I (ჰასან რუმლუს ტექსტში იხსენიება როგორც „ალექსანდრეს სადარი ხაყანი“) 10, 11, 19, 21, 22, 52, 53, 54, 55, 56

ისმაილ II 11

ისქანდერ მუნში 12, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66
ისქანდერ ფაშა 29, 31, 32, 60
იუსუფ ამირა 26
იუსუფ-ბაჰადური 48

კ

კაკაბაე ს. 47
კაციტაძე დ. 55
კიქნაძე რ. 45, 47, 48, 49, 50, 51
კონსტანტინე I 15, 16, 17, 45, 46, 47

ლ

ლევან (კახთა მეფე) 21, 22, 26, 27, 28, 35, 36, 37, 38, 53, 55, 58, 59, 64, 65
ლომოური თ. 61
ლუარსაბ I 23, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 56, 61, 62, 63, 65
ლუარსაბ შერმაზან ოღლი 29, 31, 59

მ

მათეოს განსაძასარელი 46, 47
მანუჩარი 20, 53, 54, 55
მანუჩაძი 16, 46
მასიჰ-მირზა 46
მა'სუმ-ბეგ სეფევი 31, 40
მაჰმად სულთანი 63 (იხ. აგრეთვე—მოჰამედ-ბეგ ჩაფანი)
მაჰმუდ-ბეგი 27, 28
მაჰმუდ-ხან ავშარი 25
მენთუში 19
მეჰმედ ფაშა თევილი 65 (იხ. აგრეთვე—მოჰამედ ფაშა)
მზეჭაბუკი 53
მინორსკი ვ. 49, 50
მირზა მეჰდი-ხანი 12
მირჩინი 63 (იხ. აგრეთვე—მოჰამედ-ბეგ ჩაფანი)
მირზონდი 11, 44, 46
მოთამარილი ალი ფაშა 24
1: მოჰამედი (ოსმალეთის სულთანი მეჰმედ I) 37, 38

2. მოპამედი (სულთანი მეჰმედ II) 37, 38
  3. მოპამედი (წირვანშაჰის ტახტის მადი-ებელი) 57
  4. მოპამედი (წინასწარმეტყველი) 59
- მოპამედ-ბეგი 19
 მოპამედ-ბეგ ჩაფანი 35, 63
 მოპამედ ფაშა (მეჰმედ ფაშა თევილი) 37, 38, 65
 მუნეჯიმ-ბაში 47
1. მურად I (მურად ღაზი) 37, 38
  2. მურად II 37, 38
- მუსა ფაშა 23, 24
 მუსა ჩელები 38

6

- ნადირ-შაჰი 12
 ნარინ-ბეგ ყაჯარი 20
 ნასრულაჰი 16, 46

მ

- ომან-ბეგი 31, 60
 ოსმანი 37, 38
 ოღუზ-ხანი 37

რ

- როსთემ-ფადიშაჰი 52
 როსი დ. 11

ს

- საამი 50
 სეღონი ჩ. 10, 11, 13, 53, 57, 60, 62, 64
1. სელიმ I 20, 37, 38, 53, 55
  2. სელიმ II 37, 38, 65
- სეფი ედ-დინ ისპაი 50
 სიდი აჰმედი 45
 სიდი შამს ედ-დინ ალი 15, 45
 სიმონ I 35, 36, 38, 39, 47, 63, 64, 66
 სენადარფაშა (სიქანდერ ფაშა) 60
 სტეფნაქე ჯ. 65
1. სულეიმან I (ოსმალეთის სულთანი) 23, 24, 26, 31, 37, 38, 57, 65
  2. სულეიმანი (ოსმანის პაპა) 37
  3. სულეიმანი (ოსმალეთის სულთნის ტახტის მადიებელი) 38
- სულეიმან-ბეგ ბაიათი 35
 სულთან-ალი 52

- სულთან-ხალილი 48
 სუნდუქ-ბეგ-ყორჩიბაში აფშარი 25, 27
 სუფი ხალილი 18 (იხ. აგრეთვე—ხალილ-ბეგ ბეგთაში)

ტ

- ტაბატაძე კ. 57, 61

უ

- უზუნ-პასანი 47, 48, 51 (იხ. აგრეთვე—პასან ფადიშაჰი)
 უვეისი 43
 ულუღ-ხან-ბეგ საადლუ 31
 ურხანი 37, 38

ფ

- ფადლალაჰ იბნ რუზბეჰანი 48, 49, 50, ფარსადანი 33, 61
 ფარუხ იასარი 51, 52
 ფირ-ბულდაყი 17, 46
 ფირ-ყული 28
 ფუთურიძე ვ. 46, 56, 57, 59

ქ

1. ქაიხოსრო I 53
  2. ქაიხოსრო II 28, 31, 32, 59
  3. ქაიხოსრო (ხოსრო-მირზა) 40, 66
- ქემალ ისმაილი 25, 58
 ქოიავა ნ. 66

ყ

- ყაზანი 45
 ყაზანფარი 16, 46
 ყაზაყ-ბეგ რუმლუ 20
 ყარი (ამირა) 17
 ყარა-თუსუფი 15, 16, 14, 45, 46, 47
 ყარამანი (ამირა) 15
 ყაუზბიშვილი ს. 49
 ყვარყვარე II 18, 19, 49, 53
 ყვარყვარე III 20, 21, 26, 29, 31, 53, 54, 55, 59
 ყიბ ალბ 37
 ყიას ედ-დინ მყუსუდი 48
 ყიზილ-აჰმედ ოღლი 20, 21

შამს ედ-დინ-ხანი 31
 შამხალ-ბეგ ჩერქესი 39
 შამხალ-სულთანი 66
 შარაშიძე. ქრ. 53
 შაჰვერდა-სულთან ზიად ოღლი ყაჯარი 29, 32, 34, 35, 36, 63
 შაჰროხი 57
 შაჰ-ყული (ყორჩი) 26
 შაჰ-ყული-სულთან ავშარი 25, 32
 შაჰ-ყული-სულთან უსთაჯლუ 26, 27
 შაჰ-ყული ხალიფა მორღარი 27
 შაჰ-ყული ხალიფა ძელ-ყადარი 25
 შერეთ-ხან ბითლისი 9, 31, 46, 47 54, 57, 61
 შერმაზან 59, 60

ბ

ჩარქინ ჰასან თაქალუ 20
 ჩერალ-სულთანი 32
 ჩერენდაბ-სულთან შამლუ 23

ბ

ხადემ ალი ფაშა 24
 ხალილ-ბეგ ზეღთაში 51
 ხალილულაჰი 16, 46
 ხალილულაჰ II 57
 ხალიფე ანსარი 31
 ხოდაბანდა 11
 ხოლფეა-ბეგი 19, 53
 ხონდეშირი 9, 11, 54, 55, 56
 ხორშაჰ იბნ ყობად ალ-ჰოსეინი 9
 ხოსრო-მირზა 66 (იხ. აგრეთვე—
 3. ქაიხოსრო)

ჯავახიშვილი ივ. 48, 50, 56, 58,
 ჯემშიდი 66
 ჯენკინსონი 65
 ჯიქია ს. 54
 ჯოღშან-ალა 27
 ჯუნეიდი 50

ჰ

ჰაბაში 23
 ჰამზა-ბეგ თალიში 31
 ჰასან-ბეგი (უზუნ-ჰასანი) 17
 ჰასან-ბეგ ოღლი 27
 ჰასან-ბეგ ჯუღუ 20
 ჰასან ბოზორგი 43
 ჰასან-დერაზი 47
 ჰასან-თეველი 47
 ჰასან რუმლუ 9, 10, 11, 12, 13, 14, 25,
 44, 45, 46, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 56,
 58, 59, 62, 63, 64, 65
 ჰასან ფადიშაჰი 17 (იხ. აგრეთვე—
 უზუნ-ჰასანი, ჰასან ბეგი, ჰასან-დერაზი,
 ჰასან-თევილი)
 ჰაშემი 16, 46
 ჰაჯი-ბეგ დუმბული 31
 ჰეიდარ სეფევი 18, 50, 51, 52
 ჰოსამ-ბეგ ყარამანი 39
 ჰუშანგი (ამირა) 16
 ჰოსეინ-ბეგი 21, 22, 54, 55
 Али-заде А. А. 44, 49
 Ибрагимов Дж. 45, 47
 Петрушевский И. П. 43, 44, 45, 46,
 47, 51, 52, 56, 58, 61
 Пингуленская Н. В. 43
 Эфеиднев О. А. 51, 52
 Ягелло 59

ბიოგრაფიულ სახელთა სპიჯიგაღლი

ა

ადენი 38
 ადრიანოპოლი 38
 აზერბაიჯანი 15, 34, 43, 44, 45, 47, 52, 56
 ალაბი 38
 ალაზანი 54
 ალამუთის ციხე 37, 64, 65
 ალბისტანი 65

ალინჯის ციხე 45
 ამიერკავკასია 7, 10, 46
 ანატოლია 38
 არაბეთის ერაყი 32, 38, 43, 44, 45, 47
 არღეზილი 16, 50, 51, 52
 არეში 26
 არზრუმში 23, 24, 31, 32, 60
 არტანუჯის ციხე 29

არჯიში 31, 61
ატენის ციხე 33, 61
აფხაზეთი 65
აყ-შაპრი 20, 25, 26, 58, 59
აწყურის ციხე 18, 49, 60
ახალციხე 17, 48
ახტამარის მონასტერი 52

3

ვანის ტბა 52, 61
ვანის ქუაბი 60
ვარძია 10
ვარძიის ციხე 29
ვერის ციხე 61

ზ

ზაიაზელი 46
ზალხი 56
ზარგირი 32, 61
ზარგუშათი 22, 56
ზარდავი 34, 58
ზაროლა 13
ზასიანი 19, 32, 53
ზასრა 38
ზალდადი 15, 43, 45
ზეჩის ციხე 38
ზირთვისის ციხე 22, 57

ზ.

ზაგეში 21, 26
ზარზმა 60

თ

თავრიზი 15, 17, 18, 20, 22, 35, 43, 44,
45, 46, 47, 51, 52
თალიში 13
თბილისი 22, 23, 38, 39, 51, 52, 57, 54,
65, 66
თექვილი 38
თმოგვი 59
თმოგვის ციხე 20, 29, 31
თმოგვის ხეობა 29
თობღი 26
თუყათი 38

ბ

ბანჭა 35, 36
ბარის ვარხუნა 62
ბელასან-გორასანის ციხე 27
ბილანი 13, 52
ბიშის ციხე 27, 28
ბოროი 21, 33, 34, 35, 36, 55, 62, 63, 65
ბრემი 21, 22, 26
ბურია 65

ი

იამანი 38
იმერეთი 65
იმერბევი 61
ინდოეთი 13
იორი 54
ირანი 9, 11, 12, 13, 47, 50, 61, 65
ირანის ერაყი 43, 56

დ

დად ელი 21, 26, 32, 38, 53, 65
დემავენდის მთა 39
დიარბექრი 24, 38, 47, 48, 56, 65
დიდგორის მთა 23
დიზფული 10

ე

ეგვიპტე 38, 43
ეფრატი 65
ელბორზის მთა 27
ერაყი 34, 43, 44
ერევანი 53
ერზინჯანი 19

კ

კასპიის ზღვა 13
კახეთი 65

ლ

ლაზის ქვეყანა 65
ლენინაკანი 53
ლენინგრადი 12, 13, 64
ლორე-ბამბაკი 59

შამს იდ-დინ-ხანი 31
 შამხალ-ბეგ ჩერქესი 39
 შამხალ-სულთანნი 66
 შარაშიქე ქრ. 53
 შაჰვერდ-სულთან ზიად ოღლი ყაჯარი
 29, 32, 34, 35, 36, 63
 შაჰროხი 57
 შაჰ-ყული (ყორხი) 26
 შაჰ-ყული-სულთან აეშარი 25, 32
 შაჰ-ყული-სულთან უსთაჭლუ 26, 27
 შაჰ-ყული ხალიფა მორადარი 27
 შაჰ-ყული ხალიფა ძულ-ყადარი 25
 შერეფ-ხან ბითლისი 9, 31, 46, 47 54,
 57, 61
 შერმაზან 59, 60

ჩ

ჩარქინ ჰასან თაქალუ 20
 ჩერალ-სულთანი 32
 ჩერენდაბ-სულთან შამლუ 23

ხ

ხადემ ალი ფაშა 24
 ხალილ-ბეგ ბეგთაში 51
 ხალილულაპი 16, 46
 ხალილულაპ II 57
 ხალიფე ანსარი 31
 ხოდაბანდა 11
 ხოლფა-ბეგი 19, 53
 ხონდეშირი 9, 11, 54, 55, 56
 ხორშაპ იბნ ყობად ალ-ჰოსეინი 9
 ხოსრო-მირზა 66 (იხ. აგრეთვე—
 3. ქაიხოსრო)

ჯაეაზიშვილი ივ. 48, 50, 56, 58, 62
 ჯემშიდი 66
 ჯენენსონი 65
 ჯიქია ს. 54
 ჯოჟშან-ალა 27
 ჯუნეიდი 50

ჰ

ჰაბაში 23
 ჰამზა-ბეგ თალიში 31
 ჰასან-ბეგი (უზუნ-ჰასანი) 17
 ჰასან-ბეგ ოღლი 27
 ჰასან-ბეგ ჯუფ 20
 ჰასან ბოზორგი 43
 ჰასან-დერაზი 47
 ჰასან-თეველი 47
 ჰასან რუმლუ 9, 10, 11, 12, 13, 14, 25,
 44, 45, 46, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 56,
 58, 59, 60, 63, 64, 65
 ჰასან ფადიშაჰი 17 (იხ. აგრეთვე—
 უზუნ-ჰასანი, ჰასან ბეგი, ჰასან-დერაზი,
 ჰასან-თეველი)
 ჰაშემი 16, 46
 ჰაჯი-ბეგ დუმბული 31
 ჰეილარ სეფევი 18, 50, 51, 52
 ჰოსამ-ბეგ ყარამანი 39
 ჰუმანგი (ამირა) 16
 ჰოსეინ-ბეგი 21, 22, 54, 55
 Али-заде А. А. 44, 49
 Ёбрагимов Дж. 45, 47
 Петрушевский И. П. 43, 44, 45, 46,
 47, 51, 52, 56, 58, 61
 Пигулевская Н. В. 43
 Эфендиев О. А. 51, 52
 Ягелло 59

გეოგრაფიულ სახელთა სპიკეპელი

ა

ადენი 38
 ადრიანოპოლი 38
 აზერბაიჯანი 15, 34, 43, 44, 45, 47, 52, 56
 ალაბი 38
 ალაზანი 54
 ალამუთის ციხე 37, 64, 65
 ალბისტანი 65

ალინჯის ციხე 45
 ამიერკავკასია 7, 10, 46
 ანატოლია 38
 არაბეთის ერაყი 32, 38, 43, 44, 45, 47
 არღეზილი 16, 50, 51, 52
 არეში 26
 არზრუმი 23, 24, 31, 32, 60
 არტანუჯის ციხე 29

არჯიში 31, 61
ატენის ციხე 33, 61
აფხაზეთი 65
აყ-შაპრი 20, 25, 26, 58, 59
აწყურის ციხე 18, 49, 60
ახალციხე 17, 48
ახტამარის მონასტერი 52

ზ

ზაიაზელი 46
ზალხი 56
ზარგირი 32, 61
ზარგუშათი 22, 56
ზარდავი 34, 58
ზაროლა 13
ზასიანი 19, 32, 53
ზასრა 38
ზაღდადი 15, 43, 45
ზენის ციხე 38
ზირთვისის ციხე 22, 57

გ

განჯა 35, 36
გარის ვარხუნა 62
გელასან-გორასანის ციხე 27
გილანი 13, 52
გიშის ციხე 27, 28
გორი 21, 33, 34, 35, 36, 55, 62, 63, 65
გრემი 21, 22, 26
გურია 65

დ

დად ელი 21, 26, 32, 38, 53, 65
დემავენდის მთა 39
დიარბექრი 24, 38, 47, 48, 56, 65
დიღგორის მთა 23
დიზფული 10

ე

ეგვიპტე 38, 43
ეკვრათი 65
ელბორზის მთა 27
ერაყი 34, 43, 44
ერევანი 53
ერზინჯანი 19

ვ

ვანის ტბა 52, 61
ვანის ქუაბი 60
ვარძია 10
ვარძიის ციხე 29
ვერის ციხე 61

ზ

ზაგემი 21, 26
ზარზმა 60

თ

თავრიზი 15, 17, 18, 20, 22, 35, 43, 44,
45, 46, 47, 51, 52
თალიში 13
თბილისი 22, 23, 33, 39, 51, 52, 57, 54,
65, 66
თექველი 38
თმოგვი 59
თმოგვის ციხე 20, 29, 31
თმოგვის ხეობა 29
თობლი 26
თუყათი 38

ი

იამანი 38
იმერეთი 65
იმერხევი 61
ინდოეთი 13
იორი 54
ირანი 9, 11, 12, 13, 47, 50, 61, 65
ირანის ერაყი 43, 56

კ

კასპიის ზღვა 13
კახეთი 65

ლ

ლაზის ქვეყანა 65
ლენინკანი 53
ლენინგრადი 12, 13, 64
ლორე-ბამბაკი 59

მარ'აში 65
 მედინა 59
 მენთეშის ციხე 19, 53
 მერვი 56
 შექა 66
 მტკვარი 16, 18, 23, 25, 30, 47
 მცირე აზია 52
 შპორეთის ციხე 33, 61

წ

ნახუკანი 20, 53.

ო

ოდიში 65
 ოლთისი 24
 ომანი 34
 ოსმალევი 9, 11, 12, 55, 57, 58, 65

რ

რუმელია 65
 რუმი 20, 21, 31, 35, 37

ს

საბარათიანო 31, 32, 35
 სამცხე 54, 55, 65
 საქართველო 9, 10, 12, 13, 17, 18, 19,
 20, 21, 22, 23, 26, 28, 29, 30, 32, 35,
 36, 37, 38, 39, 40, 47, 48, 51, 53, 54,
 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 65
 სიგეთის ციხე 37
 სივასი 38, 47
 სირია 38, 43, 44, 45
 სისთანი 34
 სომხეთი 43, 44, 47, 53, 56, 65
 სომხეთ-ქურთისტანის შთიანეთი 47
 სომხითი 51
 სტამბოლი 38
 სურამი 21, 35, 55

ტ

ტიგროსი 47
 ტრიპოლისი 38

უ

უაილარი 16, 46
 უარსი 32, 34, 56

ქავერდის ციხე 46
 ქართლი 61, 63, 65
 ქაფა 38
 ქერმანი 34, 56
 ქუმეშის ციხე 34
 ქურთისტანი 34, 43
 ქუჯის ციხე 36

ყ

ყაბრი 21, 54
 ყაზანე 45
 ყაზახი 40
 ყაზვინი 10, 37, 64
 ყათიფი 38
 ყანლუ-ჩამანი 24
 ყანუყი 21, 54
 ყარაბალი 31, 34, 35, 36, 46, 55, 60, 63
 ყარადალი 53
 ყარამანი 38, 52
 ყარასული 20
 ყარაჩადალი (ყარადალი) 19, 53
 ყარაჯა-არდაპანი 21
 ყარი (?) 54
 ყარსი 53
 ყუმი 10

შ

შამბ-ღ ყაზანი 15, 44, 45, 46
 შამი (შამბი) 45
 შაქი 16, 21, 22, 26, 28, 34, 45, 54, 55,
 59
 შირაზი 51
 შირვანი 15, 17, 18, 19, 34, 43, 44, 47,
 51, 52, 57, 58
 შურაველი 20, 25, 53

ჩ

ჩოხურ-საადი 19, 21, 31, 53

ც

ციხელიდი 64

ძ

ძამა 61
 ძამის ციხე 61
 ქულ-ყადარის ქვეყანა 38

ბ	ჯ
ხათუნის ციხე 49	ჯაზირე 38
ხეივანის ციხე 27, 36	
ხოი 31, 48	ჰ
ხორასანი 34, 56	
ხუზისტანი 56	ჰამიდი 24
	ჰეჯაზი 38

ეთნიკური სახელთა საქმიებელი

ა	ბ
აეშარი 19, 25, 50, 52	სოღუნა 61
აყ-ყოიუნლუ 47, 48, 52 (იხ. აგრეთვე— თურქმანები თეთრბატკნიანი)	ჟ
ბ	ურიანი 61
ბაიანდური 48	ურუმები 20, 21, 63
ბაპარლუ 44	უსთაჯლუ 19, 50, 52
ვ	ჭ
ვარსაყი 19, 52	ქართველები 16, 17, 22, 23, 24, 25, 32, 33, 34, 36, 38, 57, 62, 66
თ	ყ
თათრები 62, 63	ყარადაღლუ 53
თაქალუ 19, 50, 52	ყარა-ყოიუნლუ 44, 46, 47 (იხ. აგრეთ- ვე—თურქმანები შავბატკნიანი)
თურქმანები 15, 16, 17, 18, 46, 51, 52	ყაჯარი 19, 36, 52,
თურქმანები თეთრბატკნიანი 44, 47, 48	შ
თურქმანები შავბატკნიანი 44, 45	შამლუ 19, 50, 52
მ	შირვანელები 15, 16
მესხნი 48	ჩ
მოვსილუ 48	ჩათანი 25, 26
მონღოლოები 43, 45, 49, 58	ჩერქეზები 51
ნ	ძ
ნაზეგები 11	ძულ-ყადარი 19, 25, 50, 52, 65
ნამალეები 23, 24, 25, 55	წ
რ	ჯალაირები 43
რუმლუ 19, 25, 50, 52	

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი რ. კიკნაძე
გამომცემლობის რედაქტორი დ. ლეჟავა
მხატვრები ა. შინაი, გ. ნადირაძე
ტექნორედაქტორი ნ. ბოკერია
კორექტორი ც. თოდუა

ბელოწერილია დასაბეჭდად 22.11.1966; ქალაქის ზომა 60×90^{1/16};
ნაბეჭდი თაბახი 6.50; სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 5.13;
უფ 02431; ტირაჟი 1000; შეკვეთა 1191;
ფასი 57 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 60, კუტუზოვის ქ., 15
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15

გამომცემლობა „მეცნიერების“ სტამბა, თბილისი, 60, კუტუზოვის ქ., 15
Типография Издательства «Мецниереба», Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15

Путуридзе Владимир Сардионович

СВЕДЕНИЯ ХАСАНА РУМЛУ О ГРУЗИИ

საქართველოს შესახებ არსებული უცხოური წყაროების
კომისიამ მოამზადა და გამოცემილობა „მეცნიერებათა“ გამოსცა

წიგნი I: თ. ყაუხჩიშვილი, პეროდოტი, თბ., 1960.

წიგნი II: ნ. კეკელიძე, არიანე. თბ., 1961.

წიგნი III: ვლ. ფუთურიძე, სპარსული ისტორიული საბუთები. ტ. I, ნაკვ. 1, თბ., 1961.

წიგნი IV: ა. გამყრელიძე და ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, ტომი I, თბ., 1961.

წიგნი V: ნ. შოშიაშვილი, გრიგოლ აკანელის მოსართა ტომის ისტორია. თბ., 1961.

წიგნი VI: ნ. ჭანაშია, ლაზარე ფარპეცი და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ. თბ., 1962.

წიგნი VII. ეთ. სიხარულიძე, იაკუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. თბ., 1964.

წიგნი VIII: ი. ცინცაძე, ძველი რუსული წყაროები (XI—XVI სს.) საქართველოს შესახებ. თბ., 1962.

წიგნი IX: გ. გელაშვილი, გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I, 1962.

წიგნი X: ვლ. ფუთურიძე, სპარსული ისტორიული საბუთები, ტ. I, ნაკვ. 2, თბ., 1962.

წიგნი XI: თ. მიქელაძე, ქსენოფონტის „ანაბასისი“ (მზადდება).

წიგნი XII: ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა ტომი V, თბ., 1963.

წიგნი XIII. ნ. ცაგარეიშვილი, იოანე დრასხანაკერტელის „სომეხთა ისტორია“, თბ., 1965.

წიგნი XIV: გ. გელაშვილი, გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტომი II, თბ., 1964.

წიგნი XV. ს. ჭიჭია, იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. თბ., 1964.

წიგნი XVI: ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა. ტომი II, თბ., 1965.

წიგნი XVII: ნ. ლომოური, დიონ კასიოსი და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ. თბ., 1966.

წიგნი XVIII: ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, ტომი VI.

წიგნი XIX: ვლ. ფუთურიძე, ჰსან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1966.

سیماون بیگ طریق حزم و احتیاط را مسلوک داشته خودرا بجایی که در ارتفاع باچرخ اخضر دعوی همسری میکرد و در ثنات با کوه دماوند لاف برابری میزد... «متحصن گردید غازیان عظام چون بلای مبرم متوجه آن کوه محکم گردیدند گبران نیز متوجه جدال و قتال گردیدند و غازیان دست بتیر و کمان برده آتش قتال را مشتعل گردانیدند و مرغان تیزپر تیر بران که از تشنگی خون اعادی دهن باز مانده بودند جز از عیون الصبار مخالفان آب نمیخوردند و زاغان کمان که در گوشها منتظر چنین فرصتی بودند غیر از اجسام مردار گبران طعمه باشیان نمیبردند...»

در آن اثنا سیماون از غایت غرور با معدودی چند به سپاه منصور حمله نمودند یکی از غازیانرا بقتل آورد اما متهوری خدمتشرا از مرکب عزت بخاک مذلت انداخته دستگیر نمودند و گبران راه فرار پیش گرفتند اهل حشم و نوکر و خدم بعضی کشته و بعضی دستگیر شدند چون بمیامن توفیقات آلهی و محاسن تائیدات نامتناهی عبار ظلمت ظلم از صفحات روزگار بدست قدرت ید الله با حسن وجوه سپرده شد و زنکار کدورت ضلال از مریای قلوب کانیات بصیقل عنایت من الله باجمل اشکال زدوده آمد امرای عالیشان از غزای گرجستان آمده سیماونرا بدرگاه شاه فرستادند (293b—293a)

وقایع سنه اثنی و ثمانین و تسعمایه

متوفیات

فوت لوند بن گرگین که والی گرجستان بود و مدتها در بادیه ضلالت و کفر سرگردان بود درین سال سنه ۹۸۲ وفات یافت و کیخسرو ولد گرگین بن لوند بر قالیچه امارت نشست الشکندر پسر کیخسرو پناه بموضع قرق برد و کیخسرو با سایر ازناوران متوجه قرق گردید الشکندر با جنود جوشنور بدان قوم بداختر در حرکت آمد و آن دو سپاه کینه ور بهم رسیده تیغ جلادت از میان کشیده قتال فاحش در میانه واقع شد کیخسرو در آن معرکه بقتل آمد الشکندر بجای پدر بر مسند حکومت قرار گرفت و ملازمان خودرا بدرگاه شاه دین پناه فرستاد که من غلام آنحضرت سید معصوم بیگ صفوی را با خلعت و تاج و کمر و اسب با زین زر ارسال نموده حکومت گرجستانرا بوی عنایت فرمود (299a)

قلب ایشان حمله نمود بضرب از ناوران گشته گردیده و ملازمان داود
بیگ فریاد لا طاقه لنا الیوم بجالت و جسوده بر آورده اکثر از وی
تخلف ورزیدند خدمتش ناچار راه فرار پیش گرفته بتقلیس آمد بار
دیگر سپاه بسیار جمع آورده بانفاق حسام بیگ قرمانی متوجه میدان
قتال گردید و بعد از کشش و کوشش بسیار منهزم گشته پناه بقلعه
تقلیس برده سیماوون حصار را احاطه نمود بعد از چند روز طبل
مراجعت کوفته روانه دیار خود گردید (291 b)

گفتار در وقایع سنه ست و سبعین و تسعمایه
و لشکر فرستادن شاه بگرجستان و گرفتار شدن سیماوون

چون سیماوون والی گرجستان پا از جاده سداد و قدم از طریق
ارشاد بیرون نهاده دست بسرحد ممالک و مسالک دراز کرد و در بلده
تقلیس بیت

که در بوستانش همیشه گلست
بکوه اندرون لاله و سنبل است

هوای آن معتدل و خوش و مرغزار دلکش هیچ تشویشی درو
نابوده جز در زلف دوست هیچ بیماری درو ناخفته غیر از چشم یار
و نسیم صبا و شمال در صحاری او وزان و در فصل ربیع لاله در
قلال جبال بقاع او چون قنادیل عمیق از معابد کنایس زهاد دور بین
تابان بیت

درخشان لاله از وی چون چراغی
ولی از درد او بر جانش داغی

آبهای قنایه و عیون او چون آب زمزم و کوشر لطیف و خوشگوار بیت
باد او چون باد عیسی جانفزا و روح بخش
آب او چون آب کوشر غمزد و سازد کار

خرابی بسیار کرده اهالی آن دیار را از صغار و کبار یایمال و
بال گردانید بنابر آن فرمان عالم مطیع صدور یافت که شمخال بیگ
چرکس و ابراهیم خلیفه الپاوت و علی قلی بیگ قاجار بانفاق داود بیگ
متوجه گرجستان گردند سیماوون بیگ را گرفته روانه درگاه عالم پناه
گردانند امرای عالیشان با جنود بیکران و سپاه بی پایان علم عزیمت
بجانب گرجستان بر افراختند بعد از قطع مسافت بان ولایت نزول نمودند
۲۷

اورخان بن سلطان عثمان بن ارطغرل بن سلیمان بن قیا الب که بیچند واسطه باقوز خان میرسد در آن اوان که در حوالی قلعه سکت وار بود عرض مرض بر جواهر ذات او مستولی گشته زمان زمان مرض زیاده شده ساعت بساعت شدت آنحالت می افزود لاجرم آن پادشاه خجسته شیم دل بر آن واقعه ناگریز که لازمت ذات صغیر و کبیر است نهاده محمد پاشا را که وزیر اعظم بود طلبیده سفارش بلاد روم را نموده سلطان سلیم را ولی عهد خود گردانید و متوجه عالم آخرت گردید مدت زندگانش هفتاد و چهار سال و زمان سلطنت او چهل و هشت سال مملکتش عراق عرب و بصره و دیار بکر و از گرجستان دادایی و دیار ذو القدر و حلب و شام و مصر و قرمان و تکه ایلی و اناتولی که عبارت از سیواس و توقات است و از مغرب طرابلس و جزیره و حجاز و یمن و عدن و قطیف و کفه و از استنبول تا قلعه بیج در تصرفش بود چون این حادثه عظمی بوقوع انجامید محمد پاشا فوتش را پنهان کرده مردمان کاردان بکوتاهیه فرستاده سلطان سلیم را طلب نمود و نعلش اورا مخفی روانه استنبول گردانید تا بطریق سنت در گنبدی که جهت همین کار ساخته بودند دفن نمودند سلطان سلیم مانند برق و باد روانه ادرنه گردید چون باستنبول رسید خطبه بنام خود خواند و روانه گردید چون بحوالی اردو رسید اکثر سپاه باستقبال استعجال نمودند چون سلطان سلیم به سپاه ملحق گردید وفات سلطان سلیمانرا آشکارا کردند و سلطان سلیم بطرف ادرنه مراجعت نمود ازین قوم سیزده نفر پادشاهی کرده اند سلطان عثمان اورخان مراد غازی ایلدرم بایزید امیر سلیمان موسی چلبی سلطان محمد سلطان مراد سلطان محمد سلطان بایزید سلطان سلیم سلطان سلیمان سلطان سلیم است دوست و نود و یکسال (291 a)

وقایع سنه خمس و سبعین و تسعمایه

درین سال سیماوون بیگ ولد لواسان گرجی سوار بسیار و پیاده پشمار جمع آورده متوجه قفلیس شد چون اینخبر در آن دیار شایع گردید داود بیگ ولد لواسان] که از قبل شاه عالم پناه حاکم آن بلده بود با جمعی از بهادران جوشور بدفع برادر خود از شهر بیرون خرامیده مستعد قتال و جدال گردید چون تقارب صفین دست داد ابراهیم خلیفه قرمانی از غایت جهل و نادانی با مردم اندک عازم جنگ سیماوون گشت و داود بیگ و سایر مردم هرچند اورا منع کردند که مصلحت نیست که با سپاه اندک با این طایفه گمراه مقابله کنی قبول نکرده بر

کانهٔ روس الشیاطین بر خاک مذلت انداختند گرگین را با هزار نفر از کفار
 بقتل آوردند و ضمه بیگ را که از امرای معتبر گرجستان بود
 با جمعی از ناوران دستگیر کرده بدرگاه شاه دین پناه فرستادند سماوون
 با اندکی از گرجیان از آن معرکه خلاص شده براه گوری رفت و
 شاهوردی سلطان زیاد اوغلی با غنایم بسیار بکنجه معاودت فرمود چون
 لوند این خبر را شنید از سینه شعلهٔ آتش بفلک ائیر رسانید و از فواره
 دیده آب خونین بر خاک ریخت و مجموع گرجیان پلاسها پوشیدند (286a)

ذکر وقایع سنه تسع و ستین و تسعمایه

آمدن داودخان گرجی و مسلمان شدن¹

درین سال در هفدهم شهر ربیع الثانی داود بیگ ولد لواسان
 با جمعی از از ناوران از گرجستان بقزوین آمد مسلمان گردید شاه دین
 پناه حکومت تفلیس را بوی عنایت نمود (287a)

اگتار در [و] قایع سنه سبعین و تسعمایه

گرفتار شدن عیسی خان ولد لوند بیگ

چون عیسی خان بن لوند بمرتبہ ارجمند رسیده مقدم بر تمامی
 امرا و ارکان دولت می نشست و هر سال مبالغ شش هزار تومان الکا و
 انعامات در وجه او مقرر گشته بود اتفاقا باغوا و اصلاص بعضی از مشرکان
 مکار و خدعه و تلبیس مفسدان کفار رقم خذلان ارتداد از دین اسلام
 بر ناصیه اعتقاد خود کشیده و در عنبر متمردان مکار مصداق و من
 یرتد منکم عن دینه فیمت و هو کافر گردیده داعیه فرار نمود یکی از
 ملازمان محرم او این قضیه را بشاه دین پناه معروض داشت بنابر آن در
 آخر چهارشنبه بیست و ششم شهر ربیع الثانی او را دستگیر کرده بقلعه
 الموت فرستادند (287a)

گفتار در وقایع سنه اربع و سبعین و تسعمایه

متوفیات

سلطان سلیمان بن سلطان سلیم بن سلطان بایزید بن سلطان محمد
 بن سلطان مراد بن سلطان محمد بن ایلدرم بایزید بن سلطان مراد بن

¹ სათაურის ჩამატებულია აწიანზე.

برات علی را غارت کردند و مواضع و مساکن ایشانرا ویران ساختند و اشجار و غلات با میوه‌های رسیده از بیخ بر کنندند مظفر و منصور با غنایم نام‌محصور بگنجه معاودت کردند و درین ولا شاه دین پناه در تبریز بود تبیت آقای ذو القدر که برسالت روم رفته بود بدرگاه عالم پناه آمده تحف و تبرکات بی‌شمار که خواندکار فرستاده بود گذرانید (282a-282b)

ذکر وقایع سنه سبع و ستین و تسعمایه

وقایع متنوعه آمدن عیسی خان

هم اندرین سال عیسی خان پسر لوند بیگ حاکم گرجستان سعادت اسلام رسید و منظور نظر کیمیا اثر شاه عالم پناه گردید (286a)

گفتار در وقایع سنه ثمان و ستین و تسعمایه و محاربه نمودن

شاهوردی سلطان با گرجیان و کشته شدن گرگین ولد لوند

درین سال سماون حاکم گرجستان باتفاق گرگین ولد لوند بیگ بداعیه یورش تقیس بحوالی قلعه کوچ آمدند و باطراف ولایت گرجستان ایلیچیان فرستاده عساکر آن دیار را طلب نمودند باندک زمانی چندان مردان آراسته و جوانان نوحواسته در آنجا مجتمع شدند که دیده گردون پیر در ازمنه سابقه و قرون ماضیه در آن دیار بنظر نیاورده بود چون خبر ایشان بسمع شاهوردی سلطان رسید از گنجه بیرون آمده با لشکر قراباغ متوجه قلع و قمع دشمنان بی ایمان شد و فوجی را منقلای گردانیده و ایشان خندقی که گرجیان در آن در بند کرده بودند پر کرده خبر را بسططان فرستادند وی نیز از خندق گذشته بسرعت تمام بجانب ایشان نهضت فرموده بایتان رسیدند غازیان نیاز خویش بحضرت واجب الوجود معروض گردانیده چرخچیان غازیان بایشان جلو انداختند و از جانب سماوون و گرگین از ناوران معرکه کین و سرهنگان شجاعت آئین دست بتیر و کمان و سیف و سنان بردند... آخر غازیان ظفر صولت و نهنگان دریای جلادت مجموع آن گبران بی سعادت را از پشت زمین بر روی زمین انداختند درین اثنا شاهوردی سلطان با لشکر قلب بایشان اسب انداخت گبران بی آنکه جنگ کنند فرار نمودند... گرگین چون روپاه گرگین که از شیر غرین گریزد بوادی فرار شتافت هزبران لشکر قاجار آن سگ صفتان را ابر ساختند و یکیک را

غنیمت بسیار از دختران گلغذار و پسران خورشید رخسار گرفتند چون
رایات فتح آیات سایه وصول بقلعه مزروت انداخت حصارى بود که از
رفت باره آن چون قدر شاه جهان از اوج کیوان گذشته ... و هرگز
شعشه رایت محمدی بر آفاق آن کهسار نتاییده و مطلقا از تابش مصباح
ایمان صبح سعادتى بر غره نواحى آن قلعه ندمیده جنود ظفر شعار
بحسب فرمان آن حصار را دایره وار در میان گرفته و بترتیب قلعه گیرى
اشتغال نمودند گرجیان کافر کیش باستوارى حصار خویش مغرور گشته
آغاز مخالفت نمودند امرای کامگار و غازیان نامدار از اطراف و جوانب
جنگ انداختند...

کوتوال قلعه پارساتان از نهیب صوت دلبران گردون سطوت مضطرب
گشته از در عجز و مسکنت در آمده باقدام عبودیت از قلعه بیرون
آمده حصار را تسلیم نمود شاه دین پناه بعد از فتح آن قلعه روانه
حصار آیدین گردید و آن قلعه ایست در کمال منانت و استحکام و بال
طایر وهم و خیال از پرواز بر فراز بروج آن منکر و دست حوادث

روزگار از دامن خاک ریزش کوتاه و قاصر... || اما محافظان آن
حصار در آن روزگار از ناوران بودند لواسان مادر خود را در آنجا
گذاشته بود سپاه منصور جنگ انداختند بضر توب و تفتنگ و توب
فصیل آن قلعه را خراب کردند دلاوران چست و چالاک و جوانان بی
باک یکبار هجوم کرده بقلعه در آمدند... و گرجیان باز دحام تمام
بدفع غازیان روی آوردند و یکساعت نجومی از اطراف بروج درعین
دخول و خروج میان مبارزان قلعه گشا و آن مشرکان دشمن خدا
جنگی بهم پیوست که دیده های تیزبین آسمان در نظاره آن حیران ماند
از بالای برج و باره مغزهای بی سر و سرهای بیمغز چون اثمار اشجار
از تند باد خریفی ریزان شد و بزخم تیغ آتشبار ابدان بسیاری از آن
مادر لواسان را با اکثر از ناوران اسیر کردند و بدرگاه شاه آوردند در
آن اثنا منهیان بعرض رسانیدند که درین حوالی قلعه ایست و جمعی
از گرجیان آنحصار را پناه ساخته لوائ مخالفت افراخته اند شاه دین
پناه شاهوردی سلطان زیاد اوغلی را بفتح آن قلعه نامزد نمود امیر
مشارلیه آن قلعه را بجنگ بچنگ آورده باردوی همایون ملحق گردید
و جنود ظفر شعار بیاری پروردگار قلعه بسیار که در آن دیار بدست
کفار فجار نابکار بود بقوت بازوی کامگار مسخر گردانیدند و اسیر بسیار
که از سیهزار متجاوز بود گرفتند و با اموال نامحصور بردع آمدند
و دیران لطایف نگار و منشیان فصاحت شعار بلاغت آثار ذکر فتوحات

نمودند اسکندر پاشا قرب سیصد نفر از غازیان و گرجیان بقتل آورده
از همان مقام بارض روم معاودت نمود (271b)

گفتار در وقایعی که در سنه احدی و ستین و تسعمایه

واقع شده

ذکر لشکر کشیدن شاه عالم پناه نوبت چهارم بگرجستان

دران اوان منهیان بعرض خسرو جهان رسانیدند که گبران بکثرت
عدت عدد و وفور قوت و استقلال و شوامخ جبال و شواحق تلال
مستحضرند پای از دایرهٔ عناد و سر از گریبان فساد بر آورده اند و
بنیان ایمان از ساحت سینه ناپاک ایشان منقطع و سیل بلا و دیار
مسلمانان از شومی تعرض آن بی دینان منقطع گوی فحوای آن یاجوج
و ماجوج مفسدون فی الارض در شان ایشان آمده و مودای و هم من
کل حدب یسلون از تسل بد اصل ایشان حاصل آمده و چون خبر
مذکوره بمسامع عالی رسید شاه دین پناه با خیل و سپاه علم عزیمت
بجانب گرجستان بر افراخت و در برات علی نزول اجلال نمود مجموع
آن دیار جنگلی بود بحیثی که از تشابک اشجار نسیمرا بدشواری
گذار میسر می شد چون خبر توجه جنود ظفر شعار بکفار فجار رسید
از غایت وهم و هم هریک بگوشه متفرق و آواره شدند لواسان و ولد
داود که والی آن دیار بود قطع نظر از قلاع و محال و اهل و عیال
کرده نیم جانی بهزار حیل از میان بیرون برد و خودرا بمأمنی رسانید
و سایر گرجیان از استماع این خبر و صوت کوس و نقاره زهرها
چاک چاک و جگرها پاره پاره گشته از بیم سپاه بحرجوش رعد
خروش آتش خوف و خطر بر خرمن ثبات و قرارشان افتاده دست
عجز در دامن فرار زده بکوهها و مغارها و جنگلها گریختند و گروهی
بحصارهای حصین متحصن شدند غازیان در میان درختان رفته اکثر آن
بی دینانرا بمقتضای و قاتلوا المشرکین کافهٔ عمل کرده بتبع یدریغ
جهاد گذرانیدند و زنان و فرزندان ایشانرا اسیر نمودند و بسیار از
گاو و گوسفند غنیمت یافتند بعد از آن لوائ عالم آرای عزیمت گوری
که پای تخت لواسان بود تصمیم فرمود و از راههای سخت به بیشهای
پر درخت عبور فرمودند سپاه نصرت آثار آن دیاررا نیز تاخت کرده

لواسان بن داود معطوف داشت سپاه ظفر. شعار اطراف برات آلی را
تاخته اعلام نصرت اسلام بر افراختند و غنایم بسیار از اموال برده و
مواشی و غیر آن نصیب غازیان شد و اردوی گردون شکوه کوچ بر
کوچ بجانب قراباغ روان گشت و در آن دیار قشلاق نمود (268b—269b)

گفتار در وقایع سنهٔ تسع و خمین و تسعمایه

و لشکر کشیدن شاه دین پناه بدیار روم و خراب شدن آن مرزوبوم

چون اسکندر پاشا که از قبل سلطان سلیمان حاکم ارض روم بود
و در خوی حاجی بیگ دنبلی را کشت و بچخور سعد آمد بازارها را
سوخت آخر بواسطه این امور بخار نخوت و غرور در دماغ او تصاعد
نموده کتابتی چند که زیاده از حد او بود بامرای نامدار نوشت بنابراین
شمله خشم پادشاهانه بر افراخته فرمان شد که لشکرهای جهان در
ظل رایت فتح آیات که مطلع آفتاب فتح و طفر است حاضر شوند
بر حسب فرمان قضا جریان سپاهی بدرگاه عالم پناه جمع آمد...

شاه فرمود که چهار فوج از عساکر نصرت شعار بر سیبل ایلغار
هر یک براهی روان شدند از آنجمله معصوم بیگ صفوی و الله قلی
بیگ اسحک اوغلی و علی سلطان تکلو و شمس الدین خان ولد شرف
خان کرد و خلیفه انصار و حمزه بیگ طالش ز الغ خان بیگ
سعدلو و دیگر امرا متوجه ارجیش و بارگیری شدند و شاهوردی
سلطان زیاد اوغلی و ادهم بیگ روملو بصوب پاسین روان شدند و
ابراهیم خان ذوالقدر و شاهقلی سلطان افشار و چراغ سلطان که در
آن اوان در فارس بودند بتاخت ولایت عراق عرب مقرر شدند و بیرام
بیگ قاجار و طیقون سلطان قاجار و کیخسرو والی گرجستان بتسخیر
داداییلی و قلع و قمع آن نواحی نامزد گشتند امرای نامدار بامتنال امر
عالی مبادرت نمودند هر فوجی بصوبی که اشارت رفته بود بی توقف
روانه شدند (270a—270b)

... در آن اثنا خبر از گرجستان آمد که اسکندر پاشا به بیرام
بیگ قاجار غالب آمده صورت واقعه آنکه چون بیرام بیگ باتفاق
کیخسرو گرجی بداداییلی رفته بودند و دو سه قلعه تسخیر کرده در
آن اثنا اسکندر پاشا از ارض روم با سپاه بسیار بایلغار بجانب ایشان
روان شده ناگاه بسر اردوی امرا ریخت در آن ایام بیرام بیگ و
کیخسرو بتاخت رفته بودند و طیقون بیگ قاجار و بدر بیگ یوزباشی
که در اردو بودند ایشان ناچار باستقبال رفتند و کوششهای مردانه

آنها بطلا و لآزورد بمصور و مثال اوئان و اصنام مصور گردانیده و تختی در میانه خانه دوم ترتیب داده بتی از طلا مکمل بجواهر گرانها نصب کرده بودند و دو لعل درخشان بمنزله دو چشم در آن پیکر بیجان نشانده و همچنین از درون کلیسای مذکور راهی در نهایت تنگی و تاریکی قرب یک صد و پنجاه زرع بر جانب بالا از سمت خانهای مذکور از سنگ خارا بریده و دو کشک مخفی بملاحظه حوادث زمان و انقلاب دوران ترتیب داده بودند و در آهن و فولاد در خانهای بیرون نصب کرده بودند و یک در طلا بر خانهای اندرون مرتب ساخته القصه غازیان ظفر انجام و دلاوران بهرام انتقام یورش نمودند... گبران از مشاهده آن سراسیمه و حیران شدند مانند صیدی که حمله شیر زبان بیند خشک بر جای خویش بماندند جنود نصرت شعار بتائید پیروندگان بر بالای حصار بر آمده سلاح غیرت دین اسلام و تیغ جهاد بمصقل توفیق تیز کرده پوست حیات از سر ضلالت گبران در کشیده زن و فرزندان ایشانرا اسیر نمودند و شاه دین پناه با امرای عالیجاه متوجه کلیسیا شد و بیست نفر از کشیشان بدکهر کریه منظر هرگز نیازده آبرا براه عدم فرستادند و ناقوسی را که از هفتاد من هفت جوش ریخته بودند چون شیشه حیات ایشان بشکستند درهای آهنین و طلا را قلع کرده بخزانه عامره نقل نمودند بدرخان استاجلو چهار شمع را که گبران نابکار هریک را از شصت من موم ریخته بودند و از پرتو آن خرمن هستی خود را سوخته شکست و اموال بسیار و اسباب بیشمار در قید تصرف شاه دین پناه آمد از آنجمله دو لعل بود که بجای دو چشم آن بت نشانده بودند که مبلغ پنجاه تومان قیمت آنها بود و قلعه را زمین هموار کردند و چون حکام گرجستان بجای دیگر نتوانستند رفت بضرورت روی اطاعت بدرگاه معلی آوردند بار اول آمان بیگ گرجی و طواسان شیرمنان اوغلی و اخوش بیگ بدفعات

بآستان سلطنت آشیان آمدند آنحضرت سایه التفات بر ضبط آن مملکت انداخت در این اثنا کیمخسرو ولد قرقره با پیشکش بسیار بدرگاه آمدند و شاه دین پناه حکومت قلعه تومگ را مع آق شهر با توابع و لواحق بوی عنایت نمود و اخوش گرجی و شیرمنان اوغلی که حاکم آن دیار بودند بقتل آوردند چون نیر اعظم سایه بر برج میزان انداخت و سپاه تیرماه در صحن باغ دستکاری آغاز نهاد و اشجار چون روی عاشقان زرنگار شد و ریاحین باغ و بستان برنگ کهربا گشت و از انهمام جنود گرما هوا اعتدال پذیرفت عنان عزایم خسروانه بصوب ولایت

احاطه نمودند و هر کوه و کمر که گریزگاه آن قوم گمراه بود از لحد کوب دلاوران با هامون یکسان شد و یک متنفس از آن

مشرکین از دایره قهر و کین و الله محیط بالکافرین جان سلامت بیرون نبردند و عیال و اسباب و اموال بارث شرعی از مقتولان بقاتلان رسید خوبرویان گرجی نژاد و پربوشان آدمی زاد که هریک چون خال رخسار خود بر روی روزگار یکنه بودند بر مثال دل عشاق پربوشان که مقید زلف مهوشان باشد از دستبرد حوادث لیل و نهار مقید عبودیت و پرستاری شدند جمعی پناه بکوههای بلند و غارهای استوار بردند و جمعی بقلعه مانکوب و ارگرد و قلعه ورزیا^۱ و کلیسیا که از بدایع صنایع حضرت آفریدگار است متحصن شدند و لشکر اسلام روی تهور بقلع و قمع ایشان آورده بزخم شمشیر آبدار و سنان آتشبار چندین هزار کفار خاکسار را بمقتضای اِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْاسْفَلِ مِنَ النَّارِ بجهنم و دار البوار فرستادند و قلعه تومگ را با چند حصار دیگر مسخر ساختند و در دره تومگ گبران بنردبان بر جاهای بلند و مغارها رفته بودند و جمع سواره و پیاده گان بر مثال خیال صایب حکمای ریاضی دانها بر معارج آن کوه فلکسان صعود میکردند و بر درهای غارها و مغاره جهت غارت و تاراج چون سپاه مکس انگبین بر در بیت النحال شیرین ازدحام میکردند دست تملک و غارت بر مخزونات مغارات ا متطاول نمودند و گروه گروه غلامان پری سیما که از هراس اسیری و یفا در اکناف اکنان و مغارها بر مثال نطفه در بطون امهات ثانیاً دیگر باره متواری بودند بیرون آوردند بعضی از تشنگی بجان رسیده بیابان آمدند دران اثنا جمعی از منهبان بعرض شاه دین پناه رسانیدند که جمعی کثیر از ناوران گرجی که در قلعه ورزیا^۱ و کلیسیا اند بمترددین تعرض میرسانند بنا بر آن امر عالی صادر شد که بدر خان استاجلو و شاهوردی سلطان ریاد اوغلی قاجار و علی سلطان تکو متوجه آن حصار شوند امرای نامدار آن قلعه را مرکزوار در میان گرفتند و قلعه مذکور بر فراز کمری از جبال از سنگ یکلخت بدره تومگ و رودخانه که منبع آب کر است واقع شده و در حصانات با سد سکندر و قلعه خیزر لاف برابری میزند و در رفعت باگنبد احضر دعوی همسری میکند ... و میان قلعه مذکور بده گز ارتفاع جوف کوه را بریده کلیسیائی مشتمل بر چهار خانه وسیع و صفا طولانی و جد از بیرون و اندرون

درباد: Երևան 1

بیگ در میدان ضعف و بیچارگی گوی ندامت باختن گرفت و از روی
جباری بتواضع آمده تضرع و زاری وسیله نجات و دست آویز خلاص
یافت ... محمود بیگ کوتوال حصار از قلعه بیرون آمده بسعادت
بساطبوسی سرافراز گشت و مفاطیح دروب حصاررا تسلیم نمود ... شاه
عالم پناه از کمال مرحمت از گناه او گذشته آنحصار نامدار که شفقار
اقتدار هیچ کام گار در هیچ زمانی از روزگار در هوای تسخیر آن پرواز

نکرده بود باندک روزی جبراً و قهراً مسخر گردید و سپاه ظفر شعار
بر حسب فرموده پادشاه عالی تبار برج و باره آن حصاررا بزمین
هموار نمودند شاه دین پناه سوار شده روی دولت بجانب سقناق آورده
زهره مخالفان از هیبت لشکر آنحضرت آب گشته مردمان سقناق چون
از فتح قلعه گیش خبردار گردیدند جوق جوق بدرگاه فلک
اشتباه رسیدند و روی عجز بر خاک مذلت نهادند درویش محمد خان
از مشاهده این حال در اضطراب افتاده از غایت دهشت و هراس شبی
از قلعه بیرون آمده از غایت حیرت ندانست که بکجا میرود از حوالی
اردوی عبد الله خان و لوند بیگ گرجی عبور کرده در آن اثنا کوسه
پیر قلی که از کمینہ ملازمان چرنداب سلطان شاملو بود او را کشته
سرشرا بپایه سریر سلطنت مصیر آورد و چهار صد کس که از قلعه
همراه او فرار نموده بودند دو بست و پنجاه نفر بقتل آمدند و شاه دین
پناه بتمامی بلاد شکی مستولی گشت و خطبه و سکه بشرف نام و
القاب عالی خرم و تاز شد حکومت آن دیاررا بطیقون سلطان قاجار
مقرر فرمود در آن اوان محمود بیگ کوتوال قلعه گیش توهم بی
جایگاه کرده از اردو فرار کرد (267a-268b)

در لشکر کشیدن شاه عالم پناه مرتبه ثالث بجانب گرجستان
و قتل و قمع متمردان بی ایمان

دران اوان که اردوی گردون شکوه در شکی بود کیخسرو
ولد قرقره چند نفر از ناوران را بدرگاه عالم پناه فرستاده مدد خواست
زیرا که واخوش گرجی و لواسان شیرمان اوغلی بعضی الکای او را گرفته
بودند در آن اثنا خبر رسید که اسکندر پاشا بگرجستان آمده قلعه
ارتاووجرا محاصره کرده بنابر آن شاه دین پناه با خیل سپاه بجانب
گرجستان ایلغار نمود و غازیان ظفر شعار بست و بلند دیار کفار فجاررا

شیرمردان: Գեղեցիկ 1

معاودت نمودیم غازیانی که رفیق ما بودند از کمال دلاوری یکقدم پیش نهادند شاه دین پناه از آق شهر کوچ کرده روانه تبدی شدند در اثنای راه لوند حاکم زگم و گیرم و باش آچوق حاکم گرجستان بدرگاه سلاطین پناه رسیدند و بنوازش خسروانه سرافراز گردیدند و باش آچوق خلعت پوشیده بالکای خود معاودت نمود و لوند بیگ روزی چند در خدمت پادشاه سعادت مند توقف نمود و چون دولت و سعادت ملازم مجلس همایون بود و شاه دین پناه بتشریفات فاخر و انعامات وافز و اسبان راهوار و خلعتهای شاهوار نواخت بعد از آن رحصت حاصل کرده روانه دیار خود گردید (259a—258b)

وقایع سنه ست و خمین و تسعمایه

وقایع متنوعه

درین سال سلطان سلیمان پادشاه روم احمد یاشارا که وزیر ثانی بود با چهل هزار سوار و پیاده بگرجستان فرستاد ایشان دادایی را که تعلق بقرقره بود گرفته روانه دیار خود گردیدند (265a)

گفتار در وقایع سنه ثمان و خمین و تسعمایه

و رفتن شاه عالم پناه به شکمی و فتح آنجا

چون مکررا از درویش محمد خان شکمی مخالفت ظاهر گشته بود شاه دین پناه با سپاه کثرت دستگاه عازم ولایت شکمی شده در بلده ارش نزول اجلال نمود در آنولا لوند بیگ والی گرجستان کمر عبودیت و خدمتکاری بر میان بسته باردوی گردون شکوه ملحق گردید رایات فتح آیات بجانب شکمی در حرکت آمد درویش محمد خان از اقامت رسم استقبال آیات خجسته مال متقاعد گشته شاه دین پناه بنوید عنایت و رعایت استمال فرموده طلب داشت خدمتش بواسطه شقاوت روی جهالت بیادیه ضلالت نهاد و پشت او بار بحصانت حصار باز داد بنابراین نایره غضب جهانسوز اشتعال یافته بدرخان و شاه قلی سلطان استاجلورا منتقلای گردانید ایشان بقراولان درویش محمد خان رسیدند و ایشانرا مغلوب ساخته امیر یوسف نامی که راتق فاتق حاکم شکمی بود دستگیر کرده روانه درگاه عالم پناه گردانیدند و از توجه عساکر قیامت اثر زلزله در اطراف بحر و

حمله آورده رایت خود را از ایشان گرفته بهوشون رومیان پیوست بعد از ستیز و آویز گرجیان شکست خورده رو بگریز آوردند و اموال بسیار بدست رومیان افتاده بدیار خود معاودت نمودند (255 b)

گفتار در وقایع سنه ثلث و خمسين و تسعمایه

مخالفت القاس حق ناشناس

... در تبریز میانه طایفه افشار و ذو القدر صورت مخالفت روی نمود و از جانبین اسلحه جنگ پوشیده مستعد جدال و قتال شدند شاه دین پناه ایشان را بلطف و عنف ملامت نمود لاجرم امرا بصلح و صفا مایل شدند شاه قلی خلیفه ذو القدر و ابراهیم خان ذو القدر و علی سلطان ذو القدر و سوندک بیگ قورچی باشی افشار و شاه قلی سلطان افشار و محمود خان افشار بدولت خانه آمدند و عهد نمودند که مدت عمر با یکدیگر در مقام خلاف و نفاق نباشند بعد از آن شاه دین پناه با سپاه بیکران روانه گرجستان گردید از شوره گل عبور

نموده باقی شهر آمد در آن ایام از بام تا شام و صبح تا رواح پیوسته ابر چون دست گریبان سیم می پاشید و کوه از سبب سرما چون دل

مخالفتان دین از بیم می لرزید در چنان حال بادشاه ظفر مال بر سر گبران شیخون آورده لشکر اسلام چون بمقام گبران شقاوت فرجام رسیدند بیع جهاد از نیام انتقام کشیده روی برف از خون ایشان گنگون ساختند و بسیاری از گاو و گوسفند غنیمت گرفتند و خانهای آن بدکیشانرا آتش زدند در آن اوان آفتاب در آخر جدی بود از شدت برودت رود که منجمد شده مانند نقره خام مینمود و از بسیاری برف قله کوه و فضای صحرا و هامون سطحی شده بود باهم مساوی گویا کمال اسمعیل برای این زمان گفته

مانند پنبه دانه که در پنبه تعبیه است
اجرام کوههاست نهان در میان برف

در آن اوان راقم این حروف حسن نبیره امیر سلطان روملو با جمعی از قورچیان روملو و چینی با فوجی از گبران بی ایمان دوچار گشته این کمیته باتفاق شاه قلی نام قورچی چینی حمله کردیم ایشان را متفرق ساخته و جمعی را مجروح و بیروح کرده اسیر چند گرفته

گفتار در وقایع سنه تسع و اربعین و تسعمایه
ذکر لشکر فرستادن خواندگار بسر جماعه گرجیان

درین سال سلطان سلیمان پادشاه روم موسی پاشا را که حاکم ارض روم بود با شصت میر سنجق بتسخیر گرجستان فرستاد رومیان بر حسب فرمان متوجه دادایی شدند ملک بقراط که بیاشی آچوق اشتهار دارد قلعه را مستحکم ساخته جمعی از ناوران در آنجا گذاشته خود بکوهستان و جنگستان رفت و رومیان حصار را محاصره کرده بعد از ده روز مسخر کردند و از آنجا با لشکر آراسته باولتی آمدند و قلعه آنجا را در میان گرفتند ینگجریان پیش رفته سیپهارا مرتب ساخته بترتیب توپ فرنگی و دیگر اسباب جنگ حصار مشغول شدند و اهل حصار از سر اضطرار دست بجنگ و پیکار گشادند در آن اثنا باشی آچوق از روی مکر و حیله جمعی را با تحف بسیار پیش موسی پاشا فرستاد و پیغام داد که بندها را چه حد آنکه با جنود خواندگار مخالفت کنم || اگر پاشا مراجعت کند مفاتیح قلعه را بهر که امر کند می سپارم پاشا بسخن او فریفته شده از ظاهر قلعه اولتی کوچ کرده روانه ارض روم گردیده جمعی از امرای سنجق را در بالای توپ خانه گذاشت که از عقب بارض روم آورند چون باشی آچوق از مراجعت پاشا خبردار گردید با سایر سرداران گرجی چون بالای فاگهان بر سر رومیان که بر بالای توپ خانه بودند ریختند و اطراف و جوانب ایشان را فرو گرفتند چنانکه از هزار یکی جان نبرد بعد از آن ایلتار کرده بدفع پاشا روان شدند و در وقت چاشتگاه بوی رسیدند و حمله نمودند و بزخم شمشیر آتش افشان دمار را از روزگار رومیان بر آوردند و عرصه صحرا را از خون ایشان لاله گون گردانیدند و جمع کثیر از رومیان با موسی پاشا و رومیان معتبرا بقتل آوردند و قیتول او را غارت و تالان نمودند چون این خبر در حمید بخادم علی پاشا رسید با لشکرهای دیار بکر بطرف گرجستان ایلتار نمود چون بدان حوالی رسید امرای گرجستان هریک بولایت خود متفرق شده بودند چند دهه را سوزانیده بطرف حمید معاودت نمود (255a—255b)

گفتار در وقایع سنه خمسین و تسعمایه و جنگ رومیان با گرجیان

چون خبر استیلای گرجیان به سلطان سلیمان رسید متمرد علی پاشا را با سپاه بسیار بگرجستان فرستاد ایشان در موضع قانلو جمنی بگرجیان رسیده جنگ کردند چون آتش حرب اشتعال یافت گرجیان زور آورده علم دلو بهاء الدین کردرا گرفتند دلو بهاء الدین برهنه گشته بر گرجیان

بر و ولوله در مملکت آن بداختر افتاد درویش محمد خان چون از توجه پادشاه جهان آگاه گشت محمود بیگ برادر جوشن آقارا با جمعی از مردمان بدکیش به محافظت قلعه گدیش گذاشت و خود با بعضی از جهال پناه بقلعه گلهسن گورسن که کمند فکر خردمند سریع الانتقال بر کنگره بروج فلک امثالش نتواند رسید و باز بلند پرواز ارباب فهم کمال بر فراز قصر رفیعش کجا منزل تواند گزید

... و سقنای در وسط کوه البرز قایم کرده بودند شاه دین پناه سوار شده بنیت فتح قلعه روان گشت سوندک بیگ قورچی باشی و بدرخان استاجلو و شاه قلی سلطان استاجلو قلعه گیش را در میان گرفتند و شاه قلی خلیفه مهرداد و سایر امرای عالیقدر در برابر سقنای فرود آمدند و عبدالله خان و لوند بیگ حاکم گرجستان در برابر قلعه گلهسن و گورسن نزول نمودند و شاه قلی خلیفه مهرداد با فوجی از دلاوران نصرت اثر سقنای جنگ انداختند مخالفان ایشانرا بتفنگ گرفته باز گردانیدند اما خوف تمام بر ایشان مستولی شده عبدالله خان و لوند بیگ با فوجی از لشکر نصرت شعار بحصار گلهسن گورسن جنگ انداختند و ایشان نیز بمدافعه مشغول شدند و چون صدیه جنود منصورا

مشاهده نمودند روی عجز بگریز نهادند عساکر گردون مآثر در پی ایشان گروه گروه بکوه بر آمدند چون آیات فتح آیات ظفرقرین سایه وصول بر آن قلعه خبیر آیین انداخت دلاوران پیش رفته سببها مرتب ساخته و بترتیب باده لیج و توب فرنگی و دیگر اسباب جنگ حصار مشغول شدند و توب اندازان توب اندازی در گرفتند و شجاعت بیشگان سربازی از سر گرفتند و از جانب فراز و نشیب توب و تفنگ صاعد و هابط گردید فوجی از مخالفان بیرون آمدند و چند نفر از ملازمان امرارا بقتل آورده و بتعجیل باز گشته بحصار شتافتند و غازیان توب نیز بیلا برده بودند و از قرغانهای کوه سیما و سنگهای توب از بالای آن قلعه آسمان آسا بمقتضای وَ اَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ حِجَارَةً مِنْ سِجِّيلٍ ظاهر

میشد بعد از بیست روز که از ضرب سنگ توب فرنگی و باده لیج برج و باره قلعه اختلال پذیر شده بود حسن بیگ اوغلی با قرب هزار تفنگچی بر کمری که مشرف به قلعه بود صعود کرده هر جا که مقدار انگشتی سر از برج ظاهر میشد صد مهره تفنگ پی در پی میرسید از یکجانب نیز توب زده برجا بسر چوپ گرفته بودند و قبل از آنکه آتش زنند برج افتاد و اهل حصار دود وحشت و حیرت بسر آمد محمود

و با شیر زبان پنجه آزمودن موافق نیست تدبیر جز آن ندانست که از گردنکشی و سرداری بجانسپاری و خدمتکاری آید او چون خاطر وی بدین رای صایب قرار یافت پرتو این خبر فرخنده اثر بر ضمیر او تافت و وسایل انگیخت و دست عجز در دامن شفاعت آویخت و بزبان عجز و نیاز عذر گذشته خواست و بعرض رسانید که چون چهره مروت بواسطه مخالفت خراشیده شد طریق ملاقات درین ایام صعوبتی دارد و صورت ملازمت متعذر مینماید اگر آنحضرت مراجعت فرمایند بعد از چند وقت بنده بدرگاه عالم پناه شتافته مراسم خدمتکاری و شرایط جانسپاری بظهور خواهم آوزد بنابر آن دیو سلطان از آنجا مراجعت نموده بدرگاه عالم پناه آمد (217a—216b)

گفتار در وقایع سنه ثلثین و تسعمایه

ذکر لشکر کشیدن لوند به شکی و شفاعت نمودن والی

شکی بخاقانی سکندر شانی

درین سال لوند بیگ گرجی لشکر کشید حسین بیگ که حاکم آندیار بود با فوجی از لشکر جرار بجنگ آمده بین الجانیین محاربه در غایت صعوبت دست داده شکست در سپاه شکی افتاد حسین بیگ در آن معرکه شهید شد لوند بیگ بگیرم معاودت نمود مردمان شکی درویش محمد خانرا که پسرش بود حاکم خود گردانیدند (219a)

گفتار در وقایع سنه سبع و اربعین و تسعمایه

ذکر لشکر کشیدن شاه دین پناه بار اول بجانب گرجیان بی

ایمان و قلع و قمع آن بی دینان

درین سال شاه دین پناه از برای نصرت اسلام و تقویت دین حضرت رسول علیه السلام بقصد قلع و قمع گرجیان بی ایمان شکار کنان روانه بر گشای گشت امرا و ارکان دولت و سرداران مملکت با سپاهیان هر دیار باردوی نصرت شعار ملحق شدند بعد از آن خسرو کامران با بعضی بهادران بجانب گرجستان ایلغار نمود شبی که دماغ زمانه از غلبگی هوا بهم بر آمده بود... لشکر اسلام بشهر تفلیس که مقام ابلیس بود ریختند...

قراول سواران گرجی سپاه	که بودند آگه ز سرهای راه
همه سر نهاده بخواب سحر	گذشتند غارتگران بیخبر
دم صبح رایت بر افراختند	بدروازها بیخبر تاختند
دلیران گرجی بخواب فراغ	که باد سحر گشت شمع و چراغ

سورخ کرده گبرانرا عاجز ساختند رو بنواب دیو سلطان آورده اربارنیر که وکیل منوچهر بود با پیشکشهای لایق و تحفهای موافق از قلعه بدر آمدند دیو سلطان حکومت گرجستانرا بقرقره داده مراجعت نمود در این یساق دیو سلطان چرکین حسنرا بیاسا رسانید (213 b—214a)

وقایع سنه ۹۲۴

مدد فرستادن سلیم همراه منوچهر گرجی و کشته شدن رومیان

در دست قرقره گرجی

درین سال خاقان اسکندر^۱ شان در نخجوان قشلاق نمود درین سال منوچهر گرجی از روم باتفاق قزل احمد اغلی که از امرای سلطان سلیم بود بگرجستان آمد که الکه را از قرقره ستاده بدو دهد قرقره در قراجه اردهان با ایشان جنگ کرده غالب آمد و قزل احمد اغلی یا جمع رومیان بقتل آمدند و دیو سلطان که حاکم چخورسعد بود داد ایلی^۲ را غارت کرده بر گشت (215a—215b)

وقایع متنوعه

اندرین سال ملک قرقره حاکم گرجستان بدرگاه عالم پناه آمد و خاقان اسکندرشان دیو سلطان را همراه بگرجستان فرستاد و دیو سلطان بقلعه گوری^۲ و صورم مستولی گردید (215 b)

وقایع سنه سبع و عشرين و تسعمایه

ذکر مخالفت لوند گرجی و تاخت کردن او بمملکت شکی و فرستادن خاقان اسکندرشان دیو سلطان را با بعضی امرای تاخت زگم و سایر الگه لوند

درین سال لوند حاکم گرجستان سر از ربه طاعتداری و گردن از طوق فرمان برداری بیرون نهاده جمعی بی ایمانرا بتاخت ولایت شکی فرستاد و غبار بلاد را آن دیار ارتفاع یافت حسین بیگ حاکم شکی عرضه بپایه سریر اعلی فرستاده مدد طلبید خاقانی اسکندرشانی دیو سلطان را با بعضی از امرای نامدار و بهادران کبار بمدد وی فرستاد دیو سلطان با غازیان از قاتق و قبری گذشته زگم و گیرمرا تاخته در قریه قری رحل اقامت انداخت لوند دانست که با پیل دمان پهلو زدن

^۱ დაოილი: ხელნაწერი

^۲ لوری: ხელნაწერი

متحقق و یقین شد که توجه رایات جلال بصوب شیروان مقرون بصلاح و صواب است بنابراین عنان عزیمت بطرف شیروان انعطاف داد بعد از وصول بمنزل پاسین رای اصابت آیش چنان اقتضا کرد که خلفا بیگ را بصوب گرجستان فرستد خلفا بیگ بحسب فرمان با فوجی از دلاوران بصوب گرجستان ایلغار کرده و غنیمت بی نهایت گرفته باردوی همایون ملحق شدند و خاقان اسکندرشان در آن ایام الیاس بیگ ایفود اغلی را با فوجی از صوفیان رستموش بفتح قلعه منتش فرستاد و امیر الیاس با جنود بی هراس متوجه آنحصار سپهراساس گشته منتش آنحصار را بیکی از معتمدان خود سپرده رایت هزیمت بر افراشت جنود ظفرقرین آن حصن حصین را مرکزوار در میان گرفته و متعلقان منتش با خاطر مشوش یا تیغ و کفن باردوی آن امیر صف شکن شتافتند. (177 b)

گفتار در وقایع سنه اثنی و عشرين و تسعمایه

گفتار در قشلاق نمودن خاقان اسکندرشان در نخجوان

و رفتن دیو سلطان بگرجستان

در این سال میان قرقره و منوچهر در گرجستان محاربه واقع شده قرقره فرار کرده در تبریز بسعادت ملازمت خاقانی استسعاد یافت و احوال مملکت گرجستان و استیلای معاندان عرض کرد رای آفتاب اشراق پرتو انقنات بر حال منوچهر انداخت و حکم فرمود که دیوسلطان روملو و چرکین حسن تکلو و نارین بیگ قاجار و قزاق بیگ روملو و حسن بیگ جوته بتعجیل تمام متوجه شوند و سعی نمایند که شاید بعنایت الهی عرصه گرجستان از وجود آن منجوس پاک شود امرا از راه شوره گل متوجه آق شهر گشتند و چون قضای آسمانی و بلای ناگهانی باطراف آن بلده محیط شدند منوچهر از مشاهده اینحال آتش در نهادش افتاده و پایی قرارش از جای رفته با ازناوران متوجه قرسول گشته قاصدان نزد دیو سلطان فرستاده از صلح سخن گفته امرا رسولان او را بقتل آوردند و بطرف وی ایلغار کردند چون بحوالی قریه مذکور رسیدند منوچهر فرار نموده بروم رفت و امرا بحوالی قلعه تومگ نزول نمودند و آن قلعه در میان دره عمیق بر قلعه کوهی واقع شده غازیان رایت نصرت گشاده و شمشیر ظفر کشیده دایرهوار در گردش آمده نقطه کردار در میان گرفتند و چهارده روز در میان گرجیان بدکردار و غازیان جرار جنگ واقع شد آخر لشکر اسلام آب انبار قلعه را

بازگشت سرافراز ساخته رخصت فرموده یعقوب پادشاه بصوب تبریز
مراجعت نمود و امتداد این سفر چهل روز بود (154a)

وقایع سنه ثلث و تسعین و ثمانمیه

لشکر کشیدن سلطان حیدر صفوی بجانب شیروان و شهادت آنحضرت

ستوده صفات بتقدیر مقدر موت و حیات

درین سال سلطان حیدر صفوی لشکر بجانب شیروان کشیده سبیش
آنکه صوفی خلیل که بغزای گرجی رفته بود شکست یافته و خیمه و
خرگاه انداخته بطرف شیروان رفت چون این خبر بیعقوب پادشاه رسید
قاصدان نزد آن حضرت فرستاده التماس نمود که امداد صوفی خلیل
کند بنابراین سلطان حیدر با سپاه بلا اثر عازم آن دیار گردیده در
حوالی اردوی صوفی خلیل نزول اجلال فرمود خوفی تمام بر صوفی
خلیل مستولی شده ملاقات ویرا مصلحت ندید بنابر آن آن حضرت
روانه شیروان شده بکنار آب کر رسید و رحل اقامت انداخت قرب
دو ماه در آن مقام توقف فرموده... (156a)

وقایع سنه ست و تسعمیه

محاربه نمودن خاقان اسکندرشان با پادشاه شیروانات

چون خاقان اسکندرشان در ارزنجان نزول فرمود از طوایف
مریدان و صوفیه هفت هزار کس از استاجلو و شاملو و روملو و تکلو
و ذوالقدر و افشار و قاجار و ورساق و صوفیه قراچه داغ از آنجمله
محمد بیگ با دوست نفر از اولاد و اتباع خود و عابدین بیگ شاملو
با سیصد کس بدرگاه جهان پناه جمع شدند خاقان اسکندرشان بعضی
ارکان دولت قاهره را طلب فرموده امر کرد که با یکدیگر مطارحه
نمایند که بکدام طرف توجه لایق است بعضی گفتند که در ارزنجان
قتلایق باید کرد تا سایر صوفیان و مریدان مرتبه مرتبه بما ملحق شوند
و جمعی عرض کردند که درین زمستان متوجه غزای کفار گرجستان
قرقره شویم و فرقه دیگر چچخور سعدرا لایق دیدند چون بمسامع جلال
رسانیدند آنحضرت قرار داد که امشب من هم استخاره خواهم کرد و
آنچه ایمة معصومین صلوات الله علیهم اجمعین امر فرمایند آنرا بفعل
خواهم آورد روز دیگر امرا را بیایه سریر شاهی طلب داشته فرمود
که دوش از ارواح مطهره ایمة معصومین سلام الله علیهم اجمعین برما

انگاشت بند از پای او، بر داشته در جنب خود جای داد سلطان ابراهیم هزار و دوست تومان عراقی قبول نمود که بخزانۀ عامره فرستد در آن زمستان در خدمت قرا یوسف توقف کرده در بهار روانۀ شیروان گردید (18b-19b)

گفتار در وقایع سنه احدی و ثمانین و ثمانمائه

وقایع متنوعه

درین سال حسن پادشاه بغزای گرجستان رفت و از سادات و مشایخ هرکس که اهل سیورغال بود همراه برده ولایت گرجستانرا مسخر کرده اسیری بسیاری گرفت و هر یک از سادات و مشایخ را از آن نصیبی داد (141 b)

وقایع سنه ثمانه و ثمانین و ثمانمائه

رفتن یعقوب پادشاه بغزای گرجستان

درین سال یعقوب پادشاه با لشکر فراوان و گروه بی پایان متوجه ولایت گرجستان شد در ماه صیام جنود اسلام بیلاذ کفار لیام در آمدند در حوالی قلعه اخسقا نزول نمودند حصار آن دیار را مرکزوار در میان گرفتند... عساکر ظفر فرجام بضرط توب برجی از بروج آن قلعه را خراب ساخته گبران فی الحال بالآت حدید آن برج را استوار ساختند در آن اثنا آتش در انبار قلعه افتاده اکثر حصار بسوخت ترکمانان دلاور و دلاوران جلادت گستر سپر جلادت بر سر کشیده بقلعه یورش انداختند و نردبان بر برج قلعه نهاده بر بالای برج صعود نمودند گبران از مشاهده آنحال مضطرب و پریشان گشته بمشقت بسیار خود را بنارین قلعه انداختند و بزیر آمدند هرکس که مسلمان شد امان یافت و هر که ایمان نیاورد براه عدم شتافت و رایات همایون متوجه قلعه خاتون گردید در آن اوان والدۀ قرقزه که در آن قلعه بود کشیشی را نزد یعقوب پادشاه فرستاده امان طلبید پادشاه از جرایم ایشان گذشته اموال قلعه را ضبط نمود و جواهر بسیار در آن حصار بدست ایشان افتاده قرقزه فرزند خود را با عرضه داشت بدرگاه یعقوب پادشاه فرستاده بوسیله امرای بجز بساطبوسی مشرف گردیده تبرکات و تسوقات که برسم پیشکش آورده بود گذرانیده معروض گردانید که اگر پادشاه بدیار خود معاودت فرمایند ماورای اخراج معهود مبلغ پانصد تومان نعل بها بخزانۀ عامره رسانیم یعقوب پادشاه ایشانرا نوازش فرموده بشرفیات گرانمائه و اسبان

بر میان خیم مخالفان در آمدند شیروانیان آغاز قتال و جدال نمودند
نعره بهادران و تکبیر و تهلیل غازیان و غریو شیروانیان¹ [و] گرجیان
گوش فلک الافلاک را کردند آواز کوس حربی و صدای نای رزمی
زلزله در کوه و ولوله دران کرده پر شکوه انداخت سلطان ابراهیم
سپاه قرا یوسف نظاره کنان از کردار نا اندیشه پشت دست کنان زیرا
که از جنود انبوه گروه با شکوه دریای درجوش و هوا از بانگ اسبان
دلاوران در غلغله و خروش و کوستندیل با جمع مخاذیل از برای نام
و ننگ قدم بمیدان جنگ نهادند و در مقام جانسپاری در آمدند کمر
عناد بر میان بسته...

شیروانیان و گرجیان از نهیب شیر رایت قرا یوسف ترکمان رو باه صفت
پشت به هزیمت دادند و از فرهای چیز همایون چون را سو بهر سو
گریزان شدند اصناف اموال و انواع نقایس گذاشتند چنانچه میدان
جنگ پر از رخوت و ظروف سیمین و خیم بود

سپاه قرا یوسف گرجیان را نیز در میان گرفته بزخم شمشیر بران
و رماح جان ستان اکثر بد کیشان را برخاک هلاک انداخته کوستندیل را
دستگیر کردند سلطان ابراهیم در خندق افتاده دست و می شکست درین
اثنا ترکمانی بوی رسید از صعوبت درد دست خود را بوی نمود آن
شخص فوطه در گردن وی انداخته بخدمت قرا یوسف در آورد و از
فرزندان نامدار و امرای عالی تبار غظنفر و اسد الله و خلیل الله و
منوچهر و عبد الرحمن و نصر الله و هاشم و قاضی پایدار و امیر
هوشنگ دستگیر گشتند چون مردمان شیروان در جنگ سستی کرده
بودند قرا یوسف متعرض ایشان نگشت و جمیع مجوسان گرجستان را
بقتل آوردند و کوستندیل را پیر بداق بدست خود گردن زد و
سلطان ابراهیم را مقید ساخته به تبریز برد روزی سلطان ابراهیم از
درد دست شکایت کرد امیر قرا که اتابک پیر بداق بود امیر سلطان
ابراهیم را نگاه میداشت بعرض رسانید قرا یوسف او را طلب نمود والی
شیروان بنزد شهریار ترکمان آمد جوانان رعنا و صاحب حستان زیبا
بموجب فرموده او را کاسه || میداشتند سلطان ابراهیم بیخوف و بیم چندان
کلمات دلپذیر بر زبان آورد که قرا یوسف محب او شد درین اثنا اخی
قصاب گفت هرچه امیر سلطان ابراهیم از نواب قبول کرده است ما
ضامن می شویم که ادا نمایم قرا یوسف سخن اخی قصاب را قبول نمود
آخر بواسطه مکارم اخلاق و حسن اشفاق حرکات ناپسندیده او را ناکرده

1 آغاز قتال و جدال نمودند

گفتار در قضایائی که در سنه سبع عشر و ثمانمیه واقع شده
محاربه نمودن قرا یوسف ترکمان با سلطان ابراهیم والی شیروان

در آن اوان که سلطان احمد جلایر عازم تبریز شده بود شیخ ابراهیم والی شیروان بود استمداد نموده بنابراین شیخ ابراهیم پسر خود گوهرشاهرا با جنود سنگین بمدد سلطان ارسال نمود شیروانیان در روز جنگ نزدیک اردو فرود آمدند دران اثنا فوجی از سپاه ترکمان که بهجنگ رفته بودند برایشان ریخته خدمتسرا دستگیر پیش قرا یوسف بردند چون این خبر بشیروان رسید شیخ ابراهیم رسولان با تحف فراوان بدرگاه شهریار ترکمان ارسال نموده گناه فرزندرا طلب کرد قرا یوسف گفت که شیروان در جوار آذربایجان واقع شده و شیخ ابراهیم با حاکم بغداد محبت و اتحاد دارد و با والی تبریز مخالفت میکند آخر از غایت مرحمت از سرخون او گذشته اورا با اموال فراوان بنزد حاکم شیروان فرستاد و بعد از چندگاه شیخ ابراهیم فرزند خود گوهر شاهرا بعلت آنکه از هواخواهان قرا یوسف است شربت فنا چشاند و سپاه بسیار و گروه بیشمار جمع کرده و باتفاق کوستندیل والی گرجستان و پسران شمس الدین علی حاکم شکی کمر مخالفت قرا یوسف بر میان بسته متوجه جدال و قتال گردیدند از آنجانب قرا یوسف ترکمان با جنود فراوان کام گار و کامران عازم شب غازان گردید امیر قرامانرا با جمعی بهادران که بنوک پیکان آتشبار کوه گذار کمر بند جووزا را برقه گنبد خضرا دوزند و بنوک سنان جانستان کلف از روی ماه ربایند غبار خیلشان ابرو گشاد تیرشان باران شعار تیغشان برق و خروش کوششان تند دریا معاونت میرآخوران که از جمله مردمان او بودند منقلای گردید قرا یوسف بابا حاجی بیگ کاوردی را بمحافظت اردبیل مقرر گردانید شیخ ابراهیم در کنار آب کر نزول کرده گرداگرد او را خندق بریده || بود سپاه قرا یوسف مانند باد از آب عبور کرده بر مخالفان حمله نمودند امیر قرامان و امیر بسطام با غلبه تمام

۱۹۵۵ پتوریدزه اسنادی را که بدو زبان فارسی و گرجی نوشته شده بود بچاپ رسانید. همچنین در سالهای ۱۹۶۱، ۱۹۶۲، ۱۹۶۵ متن فارسی احکام و فرامین پادشاهان صفوی را با ترجمه گرجی و توضیحات لازمه در سه جلد منتشر نموده است.

متأسفانه از میراث گرانمای علمی ولادیمیر پتوریدزه قسمت نسبتاً کمی بطبع رسیده است. اکنون انستیتوی خاورشناسی فرهنگستان علوم گرجستان و کمیسیون طبع و نشر ماخذ و منابع خارجی در باره گرجستان در نظر دارند در آتیه نزدیکی آثار ذقیمت ولادیمیر پتوریدزه در باره روابط تاریخی ایران و گرجستان را که تا کنون چاپ نشده است منتشر نمایند.

کتابی که اکنون در دسترس خواننده گرامی قرار گرفته است شامل مطالب منتخبی از دو جلد آخر اثر معروف «احسن التواریخ» تألیف مورخ شهیر قرن ۱۶ میلادی حسن روملو میباشد که از نسخه خطی لنینگراد (فهرست درن شماره ۲۸۷) استنساخ شده است. نسخه لنینگراد نسبت به سایر نسخ خطی این کتاب دارای خصوصیات قابل توجیهی میباشد. باید متذکر شد که نسخه خطی «احسن التواریخ» لنینگراد قبل از این مورد استفاده قرار نگرفته است و چ. سیدن نیز هنگام نشر جلد آخر اثر مذکور محتویات نسخه نامبرده را در نظر نگرفته است. باینجهت انتشار این کتاب نه فقط از لحاظ بررسی روابط تاریخی ایران و گرجستان در قرون ۱۵-۱۶ میلادی مفید بوده بلکه از نقطه نظر ترتیب متن انتقادی اثر حسن روملو نیز حائز اهمیت است.

رواز یکینادزه

---

۳ کتاب احسن التواریخ تألیف حسن روملو، سعی و تصحیح چ. ن. سیدن بطبع رسیده، سنه ۱۹۳۱ مسیحی.

پیشگفتار مصحح

از دیر زمانی ملل قفقاز مناسبات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی بسیار نزدیکی با ایران داشته‌اند. این ارتباط در کتب تاریخی گرجی، ارمنی، فارسی، عربی و ترکی منعکس گردیده‌است. مثلاً در آثار مورخین قرون ۱۰-۱۸ میلادی ایران اطلاعات جامع و جالب توجهی در باره ملل قفقاز و منجمله گرجستان یافت می‌شود.

دانشمندان گرجستان مدت مدیدی است روابط ایران و گرجستان را مورد مطالعه و تحقیق قرار داده و از منابع و ماخذ بسیاری منجمله تألیفات مورخین و جغرافیا دانان فارسی زبان استفاده‌های زیادی کرده‌اند. در نتیجه تطبیق و مقایسه اطلاعات مستخرجه از آثار مذکور با منابع و ماخذ غیر ایرانی بسیاری از مسائل مربوط بحیات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی دوران فتودالی گرجستان بررسی و روشن گردیده است.

یکی از نخستین دانشمندان گرجی که به مطالعه دامنه‌دار و پیگیر منابع تاریخی فارسی زبان دست زد ایرانشناس مشهور رئیس شعبه فیلولوژی فارسی انستیتوی خاورشناسی فرهنگستان علوم گرجستان ولادیمیر پوتوریدزه بود که چندی قبل در گذشت^۱. ولادیمیر پوتوریدزه بسیاری از آثار تاریخی و جغرافیائی مؤلفان ایرانی را مورد تحقیق و مطالعه قرار داده اطلاعات مفیدی در باره گرجستان و سایر ملل قفقاز بدست آورده و ترجمه گرجی آنها را با حواشی و تفسیر و توضیحات بچاپ رسانیده است. مخصوصاً این نکته را باید خاطر نشان ساخت که پوتوریدزه در آرشیه‌های گرجستان اسناد و مدارک رسمی فارسی زیادی کشف کرده و بعد از بررسی علمی در دسترس عموم قرار داده است. در سال

^۱ در باره شرح حال و فعالیت علمی ولادیمیر پوتوریدزه رجوع کن به «پیام نوین» شماره ۱۰ مردادماه ۱۳۴۲ ص ۶۱-۶۴: «پیام نوین» شماره ۴ شهریور ماه ۱۳۴۵ ص ۸-۱۵ و مجله خاورشناسان

فرهنگستان علوم جمهوری گرجستان شوروی
کمیسیون نشر منابع و انمنظارجی درباره گرجستان

اطلاعاتی درباره گرجستان

از کتاب
حسن التواریخ تالیف
حسن بیگ روملو

متن فارسی و ترجمه گرجی با مقدمه پوییده
والادیمیر پوقوریدز
بچاپ رسیده است

با تصحیح و حواشی
روازکی کننادز

بنگاه نشریات فرهنگستان علوم جمهوری گرجستان شوروی

تبیلیسی - ۱۹۶۶